

Büky Orsolya

CSÁNKY DÉNES AZ ORSZÁGOS MAGYAR SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM ÉLÉN

A Szépművészeti Múzeum helye Hóman Bálint művészetpolitikai törekvéseiben

Hoffmann Edith, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum (a továbbiakban: Szépművészeti Múzeum) Grafikai Osztályának vezetője¹ 1936 nyarán Petrovics Elek főigazgató² váratlan menesztését követően felháborodott levelet írt barát-nőjének, Babits Mihálynének.³ Az új főigazgató, Csánky Dénes, akit Hoffmann Edith levelében többek között „teljesen tudatlan, végtelenül korlátolt, együgyű fráternek” nevezett, a Fővárosi Képtár igazgatói székéből került a Szépművészeti Múzeum élére. Kinevezése, illetve Petrovics menesztése annak ellenére érte sokként a Múzeum dolgozóit, hogy Hóman Bálint 1932-es miniszteri kinevezését követően folyamatosan napirenden voltak a kulturális és tudományos intézményrendszerek átalakításával összefüggő esetleges személycserék.⁴ A sajtóban megjelent tudósítások többek között egyetemek megszüntetéséről, a Magyar Országos Gyűjteményegyetem (a továbbiakban: Gyűjteményegyetem) átalakításáról, valamint a hozzá tartozó intézmények újjászervezéséről szóltak.⁵ Bár a klebelsbergi kulturális vezetésben betöltött szerepe miatt Hóman az elhunyt kultuszminiszter emberének számított, s Gömbös Gyulával való szoros baráti kapcsolatáról is kevesen tudtak,⁶ kormányba kerülése mégis némi nyugtalanságot okozott a

¹ Hoffmann Edithről lásd *Weblé Tünde*: Hoffmann Edith (1888–1945). In: „Emberek és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai I. Szerk. Markója Csilla – Bardoly István (Enigma könyvek) Bp. 2006. 205–218.

² Petrovics Elekről: *Molnos Péter*: Petrovics Elek (1873–1945). In: „Emberek és nem frakkok” i. m. 218–243.

³ „Az új igazgatóm egy tökéletes senki.” Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) Fond III Babits Mihály III/584. Hoffmann Edith levele Babits Mihálynéhoz, 1935. júl. 4.

⁴ „A magyar ifjúság jövőjének biztosítását a nemzet egyik legsürgősebb feladatának tartja, és igyekezni fog ehhez képest cselekedni. A szolgálati idejüket betöltött, a korhatárt túlhaladott tisztviselők és tanárok nyugalomba helyezését a közszolgálati rugalmasság érdekében is helyesnek tartja. Nem jó az ilyen nyugdíjazásokat egy-egy kiváló egyéniség személyi kiválóságának szemüvegén át nézni, mert ezeket a nyugdíjazás sem bénítja meg.” (Saját tudósítónktól) Hóman kultuszminiszter középiskolai reformot készít elő. A nemzeti lélek regenerációja és szakszerű szelekció a programja. Pesti Napló, 1932. október 11. 6.

⁵ Hóman miniszter átszervezi a magyar kultúrát. Magyarország, 1932. október 25. 1.

⁶ *Gratz Gusztáv*: Magyarország a két világháború között. Bp. 2001. 253.

magukat a bethleni liberális konzervatív értékrend mentén meghatározó intézményvezetők körében.

Klebsberg a Gyűjteményegyetem kötelékébe tartozó főigazgatók nyugdíjkorhatárát 70 évben határozta meg, de a Gyűjteményegyetemi Törvény 8. §-a értelmében a Gyűjteményegyetem Tanácsa javaslatot tehetett a korhatárt betöltő intézményvezetők állásukban való megtartására.⁷ 1927 nyarán e paragrafus segítségével maradhatott a helyén Klebsberg legközelebbi munkatársa, Csánki Dezső, az Országos Levéltár főigazgatója, Csánky Dénes édesapja is.⁸ Csánki 1932 őszén már betöltötte a 76. életévét, ám visszavonulásának lehetősége meg sem fordult a fejében. Állása függetlenül attól, hogy legfőbb mentora, Klebsberg a Bethlen-kormány 1931. augusztusi lemondását követően elvesztette kultuszminiszteri bársonyszékét, látszólag nem forgott veszélyben. Klebsberg ugyanis mint a Gyűjteményegyetem és a Magyar Történelmi Társulat (a továbbiakban: Történelmi Társulat) elnöke változatlanul jelentős informális hatalommal rendelkezett, Csánki pedig a Gyűjteményegyetem és a Történelmi Társulat alelnöki pozíciói mellett 1931-től mint a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke a „hivatali dicsőség” csúcsára érkezett.

Klebsberg 1931. augusztusi távozását követően Károlyi Gyula kormányában néhány hónapra Ernst Sándort, majd 1931. december 6-tól Karafiáth Jenőt nevezték ki a kultuszminiszteri székbe. Karafiáth a kommün után rövid ideig belügyminiszteri, majd miniszterelnökségi politikai államtitkár, országgyűlési képviselő, az országgyűlés háznagya, 1923-tól az Országos Testnevelési Tanács elnöke, valamint az Országos Magyar Képzőművészeti Társaság választmányi tagja volt. Egyetemi éveiben ifjúsági elnökként Zsitvay Tiborral, Lázár Andorral, Lázár Ferencsel és Darányi Kálmánnal együtt aktívan közreműködött a Budapesti Egyetemi Atlétikai Club (BEAC) munkájában.⁹ Az egyetem elvégzését követően a jogvégzett BEAC-tagok megalakították a Magyar Jogász Sport Egyesületet (MISE), mely – ahogy Lázár Andor fogalmazott – „lényegileg komoly, összetartó baráti társaság volt, amely szeretett közügyekkel is foglalkozni, mellékesen azonban néha sportolt is”. A MISE közössége hozta létre a háború után az Országos Nemzeti Clubot, melyben Karafiáth ugyancsak alapító tagként szerepelt.¹⁰ Hóman Bálint az unokatestvérén, a jogász végzettségű Darányi

⁷ 1922. évi XIX. tc. nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről. Hivatalos Közlöny 30. (1922) 18. sz. 321–326.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), Minisztertanács Jegyzőkönyvek (a továbbiakban: K 27) 1927. ápr. 29. 16. ülés 14.

⁹ *Karafiáth Jenő: A Budapesti Egyetemi Atlétikai Club története 1898–1903. Egyetemi Lapok* 19. (1904) 14. sz. 11–14. és 15. sz. 14–15.; *Lázár Andor: Visszaemlékezéseim*. Bp. 1995. 43.

¹⁰ *Lázár A.: Visszaemlékezéseim* i. m. 44.

Kálmánon keresztül kapcsolódott ehhez az informális körhöz, de Karafiáth Jenővel a Budapest VII. kerületi Barcsay utcai magyar királyi állami főgimnáziumban töltött közös diákévek is összekötötték.¹¹

Karafiáth kinevezése előtt Károlyi Gyula politikai államtitkárán, Darányi Kálmánon keresztül felajánlotta Hómannak a kultuszminiszteri bársonyszéket, amelyre Hóman nemet mondott, ám nem a később a népbírószági perében felhozott okból.¹² Hóman ugyanis Gömbös Gyulával való informális kapcsolata révén pontosan tisztában volt azzal, hogy a Károlyi-kormány regnálása nem tarthat soká, és esze ágában sem volt jövőbeli esetleges kultúrpolitikus szerepét egy átmeneti kormányban való részvétellel veszélyeztetni.¹³ Mivel azonban Karafiáth korántsem rendelkezett akkora politikai rutinnal és taktikai érzékkel, mint Klebelsberg, rövid kultuszminisztersége ideje alatt különböző dilettáns intézkedéseivel jóformán kezelhetetlen állapotokat teremtett a tárca illetékessége alá tartozó területeken. Az Országos Magyar Képzőművészei Társaság (a továbbiakban: OMKT) és a Képzőművészeti Főiskola reformista tanárainak bíróságon végződő konfliktusát a hírhedt Triko rendelettel megkoronázó kultuszminiszter¹⁴ például – igaz, ellenzéki képviselők nyomására – hivatalos vizsgálatot indított a Nemzeti Színház igazgatója, Hevesi Sándor ellen, mely vizsgálat során nemcsak az ügygel kapcsolatos vádak igazsága, hanem Klebelsberg érintettsége is kiderült.¹⁵

A Károlyi kormány lemondásakor Karafiáthnak is távoznia kellett, aki utolsó intézkedéseinek egyikeként még nyugdíjazta Hubay Jenőt, a Zeneművészeti Főiskola főigazgatóját, Csók Istvánt és Vaszary Jánost, a Képzőművészeti Főiskola tanárait, valamint Csánki Dezsőt is.¹⁶ Ám míg Hubay, Csók és Vaszary nyugdíjazása óriási vihart kavart, Csánki Dezső távozása a nagy nyilvánosság előtt teljesen visszhangtalan maradt.¹⁷ Hubay nyugdíjazását a Kormányzó saját hatásköré-

¹¹ OSZK Kt. Fond 15 Hóman Bálint (a továbbiakban: Fond 15) 15/804. Karafiáth Jenő levelei Hóman Bálintnak.

¹² Hóman állítása szerint az ajánlatott azért utasította vissza, mert „nem óhajtott politikával foglalkozni”.

¹³ OSZK Kt. Fond 15/2. Hóman Bálint életrajzi és kortörténeti feljegyzései; Hóman Bálint és Gömbös Gyula kapcsolatáról lásd *Büky Orsolya: Recepció és forrásérték. Hóman Bálint és a Darányi irathagyaték. Századok 154. (2020) 834–839.*

¹⁴ *Büky Orsolya: A szellem lovagjai. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény kitüntetés története. Bp. 2015. 89–92.*

¹⁵ A vizsgálat során a Nemzeti Színház és a Wertheimer Orfeum Részvénytársaság között 1925. szeptember 17-én kötött kettős szerződés részletei is napvilágra kerültek. A rendkívül kínos korrupciós ügyet elsősorban nem Hevesi Sándorra, hanem a már halott Klebelsbergre tekintettel végül kinevezését követően Hóman Bálintnak kellett elsüllyesztenie.

¹⁶ Nyugdíjazták Csók Istvánt és Vaszary Jánost. Csók István ellen vizsgálatot rendelt el a miniszter az Az Estben tett nyilatkozata miatt. Pesti Napló, 1932. szeptember 25. 5.

¹⁷ „A szürkeségből bukkant fel Karafiáth Jenő, és rövid pünkösdi királysága fogytán oda is fog megtérni. [...] Karafiáth úr miniszterségének még az emléké is elfeledték már, amikor egy Csók István, egy

ben visszavonta,¹⁸ Csánkiért azonban az akkor hidegkúti villájában magas lázzal és nagy fájdalmakkal fekvő Klebelsbergnek már nem volt alkalmja szót emelni. A volt kultuszminisztert ekkor ugyanis rossz egészségi állapota ellenére egészen a kórházba kerülése napjáig a kormányválság és saját esetleges miniszterelnöki ambíciói kötötték le.¹⁹

Hóman Csánkinak közvetlenül a nyugdíjazás után írt levelében rendkívül együttérzőnek mutatkozott, noha nem kétséges, hogy az Országos Levéltár főigazgatójának eltávolítása az ő egyetértése nélkül nem történhetett volna meg.²⁰ Ám Hóman nemcsak a nyugdíjazások ügyében egyeztetett informálisan a lemondófélben lévő Karafiáthtal, hanem a Gyűjteményegyetem, illetve a külföldi kulturális intézetek jövődjéről sorsával kapcsolatban is. A nyugdíjaztatásának tervéről mit sem sejtő Csánki Dezső ügyvezető alelnöki minőségében szeptember 3-án ugyanis levélben közölte Hómannal, hogy Karafiáth „lényeges változtatásokat” tett a neki a Gyűjteményegyetem Tanácsa által jóváhagyásra leküldött s a külföldi magyar intézetek szervezeti szabályzatával kapcsolatos rendeletén. A módosítások között szerepelt a Római Magyar Intézet kurátora hatáskörének szűkítése is, melyet a „legközvetlenebbül érintett fél”, Gerevich Tibor Csánki legnagyobb csodálkozására „minden ellenvetés nélkül” elfogadott.²¹ Hóman tehát amellet, hogy a számára fontos, ám kényes személycserék ódiúját is igyekezett a leköszönő Karafiáthra hárítani, informális egyeztetéseik révén olyan, a Gyűjteményegyetem törvényes autonómiáját csorbító kultuszminiszteri döntéseket sugalmazott neki, melyek egyrészt a saját jövődjéről kultuszminisztersége idején precedensül szolgálhattak volna a továbbra is elnöklő Klebelsberggel szemben, másrészt előkészíthették a külföldi magyar intézetek irányításával és működésével, illetve Gerevich Tibor új szerepkörével kapcsolatos távlati terveit.

Vaszary János, s egy Hubay Jenő neve még egyre töretlen fényrel ragyog tovább.” Nyugdíjazták Csók Istvánt és Vaszary Jánost. Pesti Napló, 1932. szeptember 28. 5.

¹⁸ „Külföldön sohasem helyeztek nyugdíjba a korra való tekintettel olyanokat, kik a nagy művészi intézmények élén állottak. Gevaert 90 éves korában még mindig a brüsszeli Királyi Conservatorium élén állt. Joachim József, hazánkfia a berlini Hochschule igazgatója is élete fogytáig töltötte be állását. [...] A művészet terén nincs korhatár.” OSZK Kt. Fond 73 Hubay Jenő 73/10. Hubay Jenő Horthy Miklóshoz, 1933. febr. 20.

¹⁹ „Ezalatt zajlott le a kormányválság. Gödöllőn folyt az új kormány megalakítására irányuló tárgyalások. A kormányzó őt is meghívta, de állapota miatt természetesen ennek nem tehetett eleget. Arra kérte Vértessyt, a Kabinet Iroda főnökét, hogy jöjjön ki hozzá Hidegkútra. Ez kimentette magát, ami Kunónak rosszul esett.” *Klebelsberg Kumoné: Életutunk*. Szeged 1991. 80.

²⁰ „Családi oldalról azt hiszem már értesültél a Gyűjteményegyetemre és az Országos Levéltárra és az összes munkatársaidra nézve végtelenül fájdalmas tényről, hogy a Kormányzó Úr Ö Főméltósága a minisztertanácsnak a kiszolgált tisztviselők nyugdíjazása tekintetében hozott generális elhatározása alapján a Te nyugdíjazásodat is elrendelte.” Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1932. szept. 28. OSZK Kt. Fond 15/1827.

²¹ OSZK Kt. Fond 15/385. Csánki Dezső levele Hóman Bálinthoz, 1932. szept. 3.

Klebelsberg váratlan halála ugyancsak jelentősen megkönnyítette Hóman helyzetét, akit az 1932. október 2-ai vallás- és közoktatásügyi miniszterré való kinevezése nem jogosított fel a Gyűjteményegyetem elnöki pozíciójának elfoglalására, s e tény a későbbiekben beláthatatlan hatásköri konfliktusokat eredményezhetett volna kettőjük között. Klebelsberg öt éves elnöki mandátuma ugyanis 1932. október 29-én járt volna le,²² és aligha kétséges, hogy a Tanács nagyrészt neki lekötözött tagjai a következő öt éves ciklusra is megválasztották volna. 1932. október 11-én bekövetkezett halála után viszont Hóman akadály nélkül foglalhatta el mind a Gyűjteményegyetem, mind pedig a Történelmi Társulat elnöki székét.

Bár a Gyűjteményegyetem átalakításával kapcsolatos tervei régóta készen álltak, Hubay, Csók és Vaszary nyugdíjaztatása, illetve a Gyűjteményegyetem átalakításával, a budapesti közgyűjtemények átszervezésével és a vezetői személycserékkel kapcsolatos kiszivárogtatások negatív visszhangja óvatosságra intették Hómant. Különösen kellemetlen volt számára, hogy egy, a *Magyarságban* megjelent írás Gerevich Tibort is megemlíttette, mint aki az „Iparművészeti a Szépművészeti Múzeum és általában az összes művészeti kérdések legfőbb irányítója” lesz.²³ Nem kétséges, hogy Gerevich valóban ezt a szerepet szánta magának, s könnyen lehet, hogy az információk kiszivárogtatásában is benne volt a keze.²⁴ Ám az alakuló hómani kultúrpolitikában betöltendő lehetséges szerepkörének eltervezésekor – pályafutása során nem először – alaposan túllőtt a célon.²⁵

Hóman és Gerevich 1918 novemberében kerültek egymással szorosabb kapcsolatba, amikor a Hóman a Tudományos Intézetek Szövetsége ügyvezető alelnökéként meglehetősen rideg és kioktató hangú levelet intézett a Gerevich szervezte Magyar Nemzeti Múzeum Alkalmazottainak Szövetségéhez.²⁶ Hóman, aki a hagyatékában fennmaradt feljegyzéseiben nem késlekedett több ízben is hangsúlyozni azt a

²² Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának 1931. évi május 7-én tartott II. cikluskezdő teljes ülése. Országos Magyar Gyűjteményegyetem Kiadványai, II. ciklus, 1. füzet. Bp. 1931. 84.

²³ Hóman miniszter átszervezi i. m. 1.; „Magyar Távirati Irodát illetékes helyen felhatalmazták annak közlésére, hogy az egyik esti lapban Hóman Bálint kultuszminiszter átszervezési terveiről megjelent hosszabb közlemény, amely főleg a Gyűjteményegyetem átcsoportosításáról és a beletartozó intézmények újjászervezéséről szól, elejétől-végéig önkényes kitalálás.” MNL OL MTI Napi Hírek, Könyvmatos Hírek 1932. október 24. hétfő, 30. kiadás, 23 óra 10 perc. (<https://bit.ly/3zZVdF9>, letöltés 2021. jún. 20.)

²⁴ Gerevich bevett módszere volt, hogy a vele készített vagy róla szóló, de általa sugalmazott interjúkban rendre szóba hozta, illetve tényként közölte azokat az ügyeket, melyek megvalósítása a céljai közé tartozott. Ilyenek voltak többek között a Képzőművészeti Főiskola átalakításával vagy az új Műemlékvédelmi Törvénnyel kapcsolatos nyilatkozatai. A válság tudósa – Interjúk Gerevich Tiborral 1930 és 1941 között. Enigma 16. (2009) 59. sz. 37–59.

²⁵ Gerevich Hóman kinevezését követő terveiről lásd *Büky O.: A szellem lovagjai* i. m. 96–103.

²⁶ Az 1918. november 27-én 14/1918. iktatószám alatt kelt levél egy online árverésen tűnt fel. Fogalmazványa, illetve a levél elküldését bizonyító iktatókönyv Hóman irathagyatékában található. OSZK Kt. Fond 15/111. A Tudományos Intézetek Szövetségének irattára.

tényt, hogy a Tudományos Intézetek Szövetsége az ő kezdeményezésére és irányítása alatt jött létre, rendkívül rossz néven vette, hogy Gerevich a Nemzeti Múzeum dolgozóival önálló szakmai lobbiszervezetet kíván alakítani. Gerevich nyilván hamar átlátta, hogy az adott helyzetben kettejük közül Hóman rendelkezik nagyobb érdekérvényesítő képességgel, s 1919. február 9-én már a Tudományos Intézetek Szövetsége Tanácsának tagjaként ő javasolta, hogy „a Tanács Hóman Bálintnak a Tanács megszervezésével szerzett nagy érdemeiért jegyzőkönyvben fejezze ki köszönetét”.²⁷ A húszas években baráti kapcsolatuk egyre szorosabbá vált, s míg Hóman a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójaként többek között jövődó kultúrpolitikai koncepcióján dolgozott,²⁸ Gerevich a Római Magyar Akadémia igazgatójaként, valamint a Művészettörténeti és Keresztény Régészeti Intézet vezetőjeként egy „új magyar művészeti iskolát” igyekezett megteremteni.²⁹

Gerevich joggal bízott abban, hogy ha Hóman kultuszminiszter lesz, még inkább „megnyílhatnak előtte a távlatok”, ám csalódnia kellett. Az egymással elkeseredett ellenségeskedésbe keveredett OMKT és a Szinyei Merse Pál Társaság (a továbbiakban: Szinyei Társaság) tagjai ugyanis abban mindenestre egyetértettek (s ez a miniszteri pozícióba került és a Művészbéke³⁰ megteremtésén fáradó Hóman számára is világos volt), hogy Gerevichet az „összes művészeti kérdések legfőbb irányítójaként” semmi esetre sem fogják elfogadni. Ez a tény azt is jelentette, hogy azoknak az intézményeknek – Szépművészeti Múzeum, Képzőművészeti Főiskola³¹ –, melyek bevétele Gerevich legfőbb törekvése volt,

²⁷ OSZK Kt. Fond 15/112. A Tudományos Intézetek Szövetségének működése során keletkezett iratok. Jegyzőkönyv a Tudományos Intézetek Szövetsége Tanácsának 1919. február 9-én tartott üléséről.

²⁸ *Büky Orsolya*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűteményi koncepciójának különbségei a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára és az Országos Levéltár egyesítésének tükrében. Századok 153. (2019) 740.

²⁹ Gerevich Tiborról: *Szakács Béla Zsolt*: Gerevich Tibor (1882–1954). In: „Emberek és nem frakkok” i. m. 178–205.; *Ujváry Gábor*: Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a Római Magyar Akadémia. Történelmi Szemle 58. (2008) 195–223.; *Uő*: Két dudás egy csárdában. In: Történelmi ártértekelés. Hóman Bálint a történész és politikus. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2011.; *Molnos Péter*: Újrafestve. Gerevich Tibor és Aba-Novák Vilmos. Enigma 16. (2009) 59. sz. 5–36.; *Markója Csilla*: Gerevich Tibor görbe tükörben. Enigma 16. (2009) 60. sz. 5–45.; *P. Szücs Julianna*: Kurátor és kora. Az Enigma című folyóirat két számáról. Artmagazin 9. (2011) 3. sz. 20–23.; *Markója Csilla*: Gerevich Tibor és sokrétű hagyatéka. Aba-Novák Vilmos, Jeges Ernő és a kultúrpolitika a Horthy-érában. Enigma 25. (2018) 95. sz. 35–50.

³⁰ A Művészbéke ügyéről részletesen lásd *Büky O.*: A szellem lovagjai i. m. 89–103.

³¹ „Kollár Kálmántól tudom, a Lyka helyének megpályázására gondol (a Képzőművészeti Főiskolában). [...] Már most tudnia kell, hogy egész légiónyi állástalan vagy nem kielégítő állású fiatal diplomás műtörténész les éhesen minden alkalomra. Az egyetem régen feni fogát a főiskolára, Gerevich szeretné a maga expositúrájának, és éppen ő már Lykát is kikezdte többször. Azzal érvelt ellene, hogy nem művészettörténész (hanem természetesen: újságíró). Egyik kedvenc tanítványa, Genthon István, már híreszteli is, hogy a tanszékre Szőnyi Ottó, Műemlékek O.[rszágos] Bizottságának előadója kerül, annak helyét pedig majd ő foglalja el. Emlegetnek más jelölteket is. A főiskolának gondban fő miatta a feje, mert előre látja, hogy nagy küzdelme lesz Gerevich éheseivel. Gerevichnek még nagyobbra nőtt

az 1930-as években nemhogy ő, de jelesebb tanítványai sem kerülhetnek az élére. Mindenképpen találni kellett tehát egy olyan személyt, aki nem kötődött a Gerevich-iskolához, képzőművészeti és múzeumi háttérrel is rendelkezett, s mind Hóman, mind Gerevich törekvéseivel kapcsolatban kellőképpen lojálisnak mutatkozik. Hoffmann Edith szerint Csánky egyetlen „kvalifikációja”, hogy Hóman „gyerekkori játszótársa” volt.³² Csánky Dénes és Hóman Bálint valóban régóta ismerték egymást, de kapcsolatuk korántsem volt olyan szoros, mint ahogy azt a kívülállók utólag gondolni vélték, és a festőművész-múzeumi szakember magas pozícióba kerülése elsősorban nem e baráti kapcsolattal, hanem Hóman Bálint és Gerevich Tibor közös művészetpolitikai törekvéseivel állt összefüggésben.

Hóman, aki az 1920-as évek végétől céltudatosan készült jövőendő kultuszminiszteri szerepére, keveset értett a művészetekhez. Ingóságainak 1948-ban készített leltára kényelmes, de kvalitatástan bútorokat, harmadrendű festményeket, iparművészeti tárgyakat sorol fel, s aransárga selyemmel behúzott szalongszék, melyet aransárga, rojtokkal és fodrokkal díszített függönyök és gyöngyfűzérekkel díszített selyemernyős bronzcsillárok egészítettek ki, jó képet mutat konzervatív középosztálybeli ízléséről.³³ Kultuszminiszteri kinevezését követően azonban elsőként épp a tájékozottságához és érdeklődéséhez legkevésbé közel álló képzőművészeti kérdésekkel kapcsolatos problémák megoldására kellett összpontosítania.

Bár a művészeti élet konszolidációjával kapcsolatos első hivatalos állásfoglalása mögött egyértelműen felsejlett sugalmazója és tanácsadója, Gerevich Tibor alakja,³⁴ arról egyelőre szó sem lehetett, hogy Hóman Gerevich elgondolásait követve a Kormányzó által támogatott OMKT, valamint a Szinyei Társaság szellemi körébe tartozó befolyásos művészek kívánságait és akaratát figyelmen kívül hagyó művészetpolitikai intézkedéseket hozzon.³⁵ Petrovics Elek Hóman kinevezése után néhány nappal egy személyes találkozásukat követően írt leveléből viszont egyértelműen kiderül, hogy a kultuszminiszter – minden bizonnyal Gerevich

Hóman alatt a hatalma.” Elek Artúr levele Fülep Lajoshoz, 1934. júl. 11. In: Fülep Lajos levelezése III. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1995. 415.

³² OSZK Kt. Fond III/584. Hoffmann Edith levele Babits Mihálynéhoz, 1935. júl. 4.

³³ MNL OL VKM Felsőoktatási és Tudományos Főosztály XIX-I-1-h-110-3-h-200743/1948 232. d. 561/1948. G. H. sz. Leltári jegyzék Hóman Bálint féle ingóságokról.

³⁴ „A fiatalabb magyar művészgardának ma már Európa szerte ismert és elismert működésében nem egy tünet jogosít fel a feltevésre, hogy az útkeresések és radikális túlzások korszaka után elkövetkezett a mi korunk világszemléletének, a materiális világszemlélettel szembe helyezkedő, idealisztikus szemléletnek megfelelő új és erőteljes művészi irányzatának korszaka. E kialakulóban levő irányzat hátterében, ha halvány körvonalaiában is egy átfogó nemzeti művésziskola korvonalát látszik kibontakozni, amely szervesen egyesíteni készül egy spirituálisabb irányú természetlátás és a művészi szintézis szempontjait.” MNL OL MTI Napi Hírek, 1932. okt. 27. 20. kiadás. (<https://bit.ly/3hGHwUx>, letöltés 2021. máj. 10.)

³⁵ Büky O.: A szellem lovagjai i. m. 99.

hatására – már első beszélgetésük alkalmával megpróbált szót emelni a „gazdasági és egzisztenciális érdekek” miatt egymással szembenálló művészeti „klikkek” nagy száma miatt, és e gyakorlattal szemben a művészek „nagyobb egységekbe tömörülését” szorgalmazta. Petrovics azonban amellet, hogy Hómannak írt levelében részletesen bemutatta a jelentősebb művészeti társaságokat, egyértelművé tette azt a véleményét is, mely szerint „az előbb említett alakulatokat nem lehet kárhoytatni, sőt úgy kell tekinteni, mint elkerülhetetlen egészséges jelenséget. Hasonló processus ment végbe Párisban, Münchenben, Bécsben stb., s ez mutatja, hogy itt nem valami különleges magyar mesterkedésről, hanem szükséges folyamatról van szó.”³⁶ Gerevich viszont azt fejtegette Hómannak, hogy úgy kell kezébe vennie a „magasabb nemzeti esztétika irányítását”, ahogyan az oktatást, a tudományszervezést és egyházpolitikát is irányítani tervezi. Ennek érdekében, mint kultuszminiszternek neki kell majd megszabnia a 1933 tavaszára tervezett Nemzeti Kiállítás feltételeit is, és kineveznie a zsűrit, „pártokon, csoportokon, klikkeken felül állva”, mivel „e kormányzati jog egyszeriben véget vetne az amúgy sem jól működő művész parlamentalizmusnak”. Gerevich szerint: „Őszi művészetpolitikai szózatodra 50 éve várt a művészet és annak 50–100 évét fogja determinálni. A magyar művészet tökéletes alapokmánya ez, mely a nemzet esztétikai átnevelésére fog vezetni, egészséges, új, magyar, nemzeti ízlést fog a magyar tehetség ércéből kiolvasztani. Ez századokra szóló tett és dicsőség.”³⁷ Az „új magyar nemzeti ízlésen” Gerevich természetesen az általa létrehozott Római Iskolát értette, és ez az elképzelés jól illeszkedett Hóman terveibe is, aki az „egységes nemzeti világnézet” megteremtése érdekében a számára túlságosan széttagolt klebelsbergi kulturális mező strukturális átalakítására törekedett.

Hóman azonban nemcsak azzal volt tisztában, hogy kultúrpolitikai elképzeléseit – melyek természetesen a vezető kulturális intézmények kulcspozícióiban ülő személyeinek cseréjével is együtt járhattak – csak lépésről lépésre haladva valósíthatja meg, de azt is felmérhette, hogy a Szinyei Társaság tagjainak Gerevichcel kapcsolatos szakmai és emberi averziói³⁸ a későbbiekben sem fognak

³⁶ OSZK Kt. Fond 15/1239. Petrovics Elek levele Hóman Bálinthoz, 1932. okt. 18.

³⁷ OSZK Kt. Fond 15/579. Gerevich Tibor levele Hóman Bálinthoz, 1932. dec. 19.

³⁸ „Évek óta figyeljük Gerevich Tibor káros befolyását a magyar képzőművészetre, aki a magyar művészet illetéktelen irányítására törekszik.” Medgyessy Ferenc, Ligeti Miklós, Stróbl Zsigmond, Szentgyörgyi István, Pásztor János és Telcs Ede levele Ravasz Lászlóhoz a Madách-szoborpályázat zsűrizésének ügyében. 8 Órai Ujság, 1938. június 12. 3. Gerevich nemcsak egyes képzőművészekkel, hanem a Magyar Művészet folyóirat és a Szinyei Társaság köréhez tartozó művészeti írókkal is ambivalens viszonyban volt. „Mellékelem Oltványi Imre följegyzését arról a telefonbeszélgetésről, amelyet annak idején Gerevich-csel folytatott. [...] A vén ravasz azzal az insinuatívával magyarazza O. támadását, hogy a »Szépművészet«-hez nem hitta meg munkatársnak. Teljesen reá vall. Az is, hogy letagad mindent. Azt is, hogy tanítványait rendszeresen Rippl ellen uszította. Egyikük, egy Pewnny Denise nevű hölgy, Rippl-ről írta a doktori disszertációját. Alaposan lekicsinyli benne R-t. Mikor kérdőre vonták miatta, azzal

megváltozni. Az OMKT konzervatív művészei mögött pedig nem kisebb ember állt, mint maga a Kormányzó, aki sem a Római Iskola művészeinek alkotásait, sem pedig Gerevich Tibort nem tudta soha megkedvelni.³⁹ Nemtetszésének minden bizonnyal többször hangot is adott, mivel Hóman 1942 nyarán bekövetkezett kényszerű lemondását megelőzően a vele szembeni bizalomvesztésének egyik okaként hozta fel a Gerevich személyével kapcsolatos ellenérzésének figyelmen kívül hagyását.⁴⁰

Út a Szépművészeti Múzeum főigazgatói posztja felé

A Petrovics Elekhez hasonlóan jogász végzettségű, műkedvelő festő, Csánky Dénes 1909. december 1-én került Budapest Székesfőváros Polgármesteri Hivatala elnöki osztályának közművelődési és szociálpolitikai csoportjába. Édesapja, Csánki Dezső országos levéltárnok egyáltalán nem kívánta, hogy „filigrán fizikumú, finom lelkű” fia a Főváros szolgálatába lépjen, még akkor sem, ha hivatala egy tervbe vett új intézmény, a Fővárosi Képtár jövődó vezetői pozíciójának elnyerésével kecsegtetett.⁴¹ Sokkal inkább helyeselte a Földhitelintézetben való elhelyezkedését, ahol „Dini” a Kölcsönügyi Osztályon kaphatott volna állást.⁴² Csánky, akit a jogi pálya még annyira sem vonzott, mint a fővárosi hivatal, legszívesebben festőként próbált volna meg boldogulni, de addigi előmenetele és meglehetősen mérsékelt anyagi sikerei beláttatták vele, hogy a családja által elvárt, konszolidált, biztos megélhetést ezen a kiszámíthatatlan pályán alig remélheti.

védekezett, hogy Gerevich nemcsak utasította, de maga írta értekezésének szövegébe a R-t lebecsülő mondatokat. A telefonban mennyire megszerényedett! Hogy ő régész és műtörténész, vagyis hogy az élő művészethez nem is ért. Holott valóságos diktátora a fiatal művészeknek, mert az ő kénye-kedvétől függ, hogy ki kerüljön ki Rómába és a külföld egyéb helyeire, s a Rómába kerülteket suggestióval vagy egyéb eszközökkel is rákényszeríti, hogy az ú.n. olasz novecentisták lelketlen és élettelen neo-klasszicizmusát utánazzák. Mániája a magyar művészet »római iskolája«. Ennek külföldön is propagandát csinál (pld. a velencei Biennalékon) úgy, hogy Ojettiék már elégedetten állapították meg a magyar festőművészet vazallusi helyzetét.” Elek Artúr levele Fülep Lajoshoz, 1943. máj. 31. In: Fülep Lajos levelezése IV. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1998. 395.

³⁹ *Büky O.*: A szellem lovagjai i. m. 101.

⁴⁰ „A Kormányzónál tett tisztelegéseim alkalmával meggyőződtem róla, hogy bizalma irányomban valóban nem a régi. Bár a leglelkőtelezőbb és megtisztelőbb modorban nyilatkozott képességeimről, »bájos modoromról, tudományomról és miniszteri működésem nagy eredményeiről« és többször biztosított meleg személyes rokonszenvéről, arra a kérdésemre, hogy mi kifogása van, kijelentette, hogy a nagy kérdésekben nem tudunk egyformán gondolkodni. [...] Hivatkozott továbbá arra, hogy nem távolítottam el azokat a személyeket, akiket ő nem tart alkalmasnak tisztségükre, elsősorban Tárcazy-Felicedest, Sayt, akit a művészek és Tihamér Lajos megfúrtak, és Gerevichet. Így azután, mondotta, mindig az történik, amit Te akarsz, és nem, amit én akarok.” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 4.1. A-742 Hóman Bálint naplója. 110.

⁴¹ Csánki Dezső levele Thallóczy Lajoshoz, 1909. máj. 19. In: Kedves Lajosom. Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz 1879–1916. Szerk. Reisz T. Csaba. (Századok könyvek 2.) Bp. 2017. 60–61.

⁴² Uo.

A hiányzó protekciót, melyet Csánki Dezső nem volt hajlandó Bárczy István polgármestertől fia érdekében kérni, Thallóczy Lajos „apatárs” pótolta, aki a későbbiekben, egészen 1916 decemberében bekövetkezett haláláig Csánky Dénes legfőbb mentora volt.⁴³ Csánky ugyanis már az Elnöki Osztályon eltöltött negyedik munkanapja után panaszos levelet írt Thallóczynak, melyben részletesen kifejtette, hogy „az a nyugtalan, ideges, hajszolt szolgálat, mely a városnál előttem áll, mint jövő nem nekem való, s nem láthatom indokolva, hogy ebbe a szolgálatba várakozzam, ki tudja meddig, arra a múzeumra, melynek felépítéséről még szó sincsen.”⁴⁴ Thallóczy Csánkynak írt válaszelei sajnos nem állnak rendelkezésünkre, de az bizonyos, hogy némi türelemre intve fogadott fiát azonnal új, számára testhezállobb hivatalt keresett a számára, s egy hónappal később Csánky már a Műemlékek Országos Bizottsága (a továbbiakban: MOB) titkári állásának várományosaként tehetett bemutatkozó látogatást a MOB elnökénél, Förster Gyula bárónál.⁴⁵ 1911. október 20-án, alig másfél évvel a MOB-ba történő titkári kinevezését követően viszont már arról értesítette „pótapját”, hogy miután Kuzsinszky Bálint a Fővárosi Múzeum igazgatója egyetemi rendes tanár lett, „muzeális és más szakkörökben [...] az a hangulat uralkodik, hogy ezek után K. a főv. muzeum direktori állásában nem maradhat meg, és persze eskimó is akad bőven, kik előmászhatnak vaczkaikból, hogy az öreg foka helyére üljenek. Ignostust erősen emlegetik, de vannak olyanok is, kik délutáni mellékfoglalkozásképp óhajtják a koncot”. Thallóczy ezúttal is azonnal a segítségére sietett, különösen, mert Csánky azt sem hallgatta el, hogy a MOB titkári állásával sincs megelégedve. „A műemléki szolgálat undorítóbb, mint valaha, és az írónki teendőik okozta lelki megcsömörlés már teljesen akuttá vált.”⁴⁶

Csánkyt Thallóczy közbenjárására 1912. március 14-én nevezték ki a Fővárosi Múzeum vezetőjének állandó helyettesévé. Kinevezése hírének meglehetősen negatív visszhangja támadt. A *Pesti Napló*ban Zuboly (Bányai Elemér) cikkeiben hosszan pertraktálta az esetet, és állítása szerint Kuzsinszkyt oly rosszul érintette, hogy „nyilvános pályázat nélkül egy teljesen avatatlan, hozzá nem értő és múzeumi vagy történelmi dolgokban teljesen tájékozatlan fiatalembert” ültetnek a székébe, hogy az Aquincumi Múzeum vezetéséről is le akart mondani.⁴⁷ Kérdés persze, hogyan reagált volna a közvélemény, ha az ugyancsak esélyesnek mondott, ám Csánkyval ellentétben még festőművészi múlttal sem rendelkező Ignostus Hugó

⁴³ Thallóczy Lajos (1857–1916) történész, levéltáros, diplomata, a Magyar Történelmi Társulat elnöke. Csánki Dezsőhöz közös egyetemi éveiktől fogva szoros, bensőséges barátság fűzte, mely Csánki gyermekeire is kiterjedt.

⁴⁴ OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1909. dec. 5.

⁴⁵ OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1910. jan. 9.

⁴⁶ OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1911. okt. 20.

⁴⁷ Igazgatóváltás a Fővárosi Múzeumban. *Pesti Napló*, 1912. augusztus 23. 4–5.

kapta volna meg a kinevezést.⁴⁸ Emellett Csánky nem egészen a „semmitől került elő”, hiszen már 1909-ben is a Bárczy által tervezett Képtár jövődjének vezetői posztjának elnyerése reményében vállalkozott a fővárosi szolgálatra.

Csánky 1921-ig vezette a Fővárosi Múzeumot és a Tanácsköztársaság idején is a helyén maradhatott. A helyhiány és a szűk dotáció az ő igazgatása idején is nagymértékben akadályozta az intézmény gyűjtési irányainak vagy rendezési elveinek modernizálását, illetve tudományos alapon történő átszervezését. Úgy tűnik azonban, hogy Csánkyt magát sem inspirálta különösebben a vegyes profilú gyűjtemény, mert távozása után muzeológusi munkájának elenyésző elméleti s gyakorlati nyoma maradt. 1921-től a Fővárosi Múzeum vezetését ismét Kuzsinszky Bálint vette át, aki munkatársaival évekig dolgozott azon, hogy a gyűjtemények katalógizálásának munkája iránt kevés affinitást mutató Csánky elmaradásait pótolja.⁴⁹

1922-ben több évtizedes vajúdas után egy Verpeléti úti iskola néhány helyiségében megnyílt a Fővárosi Zichy Jenő Múzeum, melynek képzőművészeti gyűjteménye a festőművész Csánky érdeklődéséhez mindenesetre már közelebb állhatott, bár Elek Artúr állítása szerint az intézmény igazgatójaként a rendezés munkáján túl itt sem végzett komolyabb tudományos munkát, s a gyűjtemény ismeretlen képeinek meghatározását nem ő, hanem Meller Simon művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum munkatársa végezte el.⁵⁰ A periférikus elhelyezkedése miatt meglehetősen kis látogatottságú múzeum kevés elfoglaltságot adott Csánkynak, aki e hivatali nyugalmat valóban nem a Zichy-képtár anyagának tudományos feldolgozására, hanem saját festőművészeti oeuvre-jének kiteljesítésre használta fel. 1924-ben, a Nemzeti Szalonban megnyílt kiállításának katalógusához írt előszavában Gerevich Tibor úgy mutatta be őt, mint aki a „modern festészet fejlődésében »a l'art pour l'art« esztétikájával ellenkező pólusra jutott.”⁵¹ Gerevich ugyanis, aki már a forradalmak utáni konszolidáció kezdetén, 1920 tavaszán papírra vetette azokat a gondolatait, melyeket az „új magyar művészet”

⁴⁸ „Az a terv, melyről legutóbb tettem említést, hogy egy nekem való stallum körül kísérletezem, elég plauzibilis és nem egészen kilátástalan. Ha lesz belőle valami, egy fél éven belül meglesz. [...] Ez persze nagyon megkönnyítené a Nyugat jövő dolgát.” Ignó Hugó levele Hatvany Lajoshoz, [1911. jún.] In: *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Vál., szerk. Hatvany Lajosné. Bp. 1967. 125.

⁴⁹ *K. Végh Katalin*: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig. (Monumenta Historica Budapestinensia 11.) Bp. 2003. 39–44.

⁵⁰ „Zichy Jenő gróf hagyatéka túlnyomórészt külföldi művészek régi festményeinek gyűjteménye. A képek meghatározását benne nem Csánki Dénes végezte, hanem Meller Simon dr., akkor még a Szépművészeti Múzeum tudós tisztviselője. A katalógus adatai is tőle valók. Csánkinak itt a képaggatás, vagyis a tulajdonképpeni rendezés jóval szerényebb igényű munkája jutott.” *Elek Artúr*: Csánki Dénes portréja. Ujság, 1935. július 10. 7.

⁵¹ „[...] széles magyar perspektívába viszi a szemet, melynek végén a magyar földből kinövő magyar lelkiség int felénk.” *Gerevich Tibor*: Előszó. Csánky Dénes gyűjteményes kiállítása. Nemzeti Szalon, 1925. november 8–22-ig. 6–7.

megteremtése érdekében egészen 1945-ig következetesen képviselt,⁵² nyilatkozatai alapján Csánky festményeiben megtalálni vélte mindazokat a „sajátos nemzeti vonásokat” melyek véleménye szerint az „elnemzetietlenedett”, „internacionális”, „impresszionista esztétika” magyar reprezentánsainak műveiből hiányoztak.

Budapest Főváros Közgűlésének múzeumi bizottsága 1928-ban arról döntött, hogy a Fővárosi Múzeum számára megvásárolja a Károlyi-palotát, ahol az első tervek szerint a várostörténeti gyűjtemény, a Zichy Képtár és a Főváros nagyrészt hivatalos helyiségekben elhelyezett képgyűjteménye is helyet kaphatott volna. A Fővárosi Képtár létrehozásával kapcsolatos előterjesztés elkészítésére, majd a Képtár rendezésére, illetve vezetésére – mely végül a Zichy Képtárból, a Főváros képzőművészeti gyűjteményéből és a Lotz-hagyaték festményeiből állt össze – Csánky kapott megbízást.⁵³ Ám alig másfél éve állt az 1933 októberében megnyíló új fővárosi intézmény élén, amikor 1935 júliusában Hóman váratlanul nyugdíjazta a Szépművészeti Múzeum 62 éves, hosszabb ideje betegeskedő igazgatóját, Petrovics Eleket, s a helyére Csánky Dénest nevezte ki.

Az 1934 nyarán életbe lépő, a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc.,⁵⁴ a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem megalakításáról szóló 1934. évi X. tc.,⁵⁵ az egységes középiskoláról szóló 1934. évi XI. tc.,⁵⁶ valamint az 1935 júliusában kihirdetett, az közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. tc.⁵⁷ által elindított strukturális átalakulások nyomán bekövetkező személycserék lehetővé tették egy, az előmenetelét Hóman Bálintnak köszönhető köztisztviselői gárda létrehozását. Hóman a tömeges nyugdíjazásokat a fiatal állástalan diplomások munkahelyhez juttatásának szükségességével indokolta, de a 60 éves korhatár szigorú érvényesítése azt is lehetővé tette a számára, hogy a kulturpolitikai céljai és az ezzel összefüggő személyi politikája útjába álló

⁵² „Magyarországon a tradíciókat nem a forradalom döntötte le, apránként már előbb megtörtént, október csak proklamálta a ténnyt. [...] Kritikusaink a közönséget az impresszionizmus esztétikájára nevelték. Dacára nagy elterjedésének, nemzetivé nem fejlődött. Nem is lehetett a nemzeti lélek kifejezője, nem válhatott a nemzeti lélek tolmácsává, mert a belső kifejezését, tartalmat programszerűen mellőzte, sőt perhorreszkálta, mert következképp internacionális volt. Uralma művészetünkben épp azért volt tartós, tartósabb, mint bármely más országban, mert kedvére volt az az atmoszféra, mely szellemi életünknek utolsó két évtizedét épp az elnemzetietlenedés, a sajátos nemzeti vonások elkerülése, sőt megtagadása és kigúnyolása által jellemzi.” *Gerevich Tibor*: Egyházművészetünk jövője. Magyar Iparművészet 23. (1920) 1–3. sz. 27.

⁵³ A polgármester 200.663/1932-XIV. számú előterjesztése a Fővárosi Képtár létesítése és a Károlyi-palota hasznosítása tárgyában. Fővárosi Közlöny 43. (1932) 49. sz. 1116.

⁵⁴ 1934. évi VIII. tc. a Magyar Nemzeti Múzeumról. Az 1934. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1934. 86–95.

⁵⁵ 1934. évi X. tc. a Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem szervezéséről. Magyar Törvénytár. 1934. évi törvények Bp. 1935. 71–82.

⁵⁶ 1934. évi XI. tc. a középiskoláról. Az 1934. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1934. 107–122.

⁵⁷ 1935. évi VI. tc. a közoktatásügyi igazgatásról. Az 1935. évi törvények gyűjteménye. Bp. 1934. 136–148.

intézményvezetőktől is könnyedén megszabadulhasson.⁵⁸ E törvények segítségével nyugdíjazhatta többek között az Iparművészeti Múzeum önállóságának elvesztése ellen szót emelő főigazgatót, Végh Gyulát,⁵⁹ a Zeneművészeti Főiskola örökös főigazgatójának címére pályázó Hubay Jenőt⁶⁰ és Petrovics Eleket is.

Petrovics eltávolítására elsősorban azért volt szükség, hogy a Hekler⁶¹ és a Gerevich-tanszék mellett a magyar művészettörténet-írás tudományos műhelyként számon tartott Szépművészeti Múzeumot az „új magyar nemzeti ízlés” kialakításának szolgálatába lehessen állítani.⁶² Mivel erre a szerepre Gerevich maga nem vállalkozhatott, potenciálisan alkalmas tanítványai pedig még túl fiatalok voltak, átmeneti megoldásként merülhetett fel Csánky Dénes személye.

Hóman és Gerevich távlati terveiben a Szépművészeti Múzeum főigazgatói pozíciójának jövőbeli várományosaként Gerevich tanítványa, Genthon István szerepelt, aki 1929-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályára, de ottani hivatali idejének jó részét ösztöndíjasként Bécsben, illetve a Római Magyar Akadémián töltötte. 1935-től a Gerevich vezette Műemlékek Országos Bizottságának előadójaként tevékenykedett, 1940-ben pedig ugyancsak Gerevich embereként a Római Magyar Akadémia igazgatói székébe került. Zichy István 1944 nyarán történt nyugdíjazását követően Hóman és Gerevich intenciója nyomán a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa egyetlen jelöltként őt terjesztette fel kinevezésre Antal István kultuszminiszternek. Hóman és Gerevich feltehetően dobbantónak szánta Genthon számára az Országos Magyar Történeti Múzeum (a továbbiakban: Történeti Múzeum) főigazgatói posztját, hiszen a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc. rendelkezésének értelmében az 1945-ben 60. életévét betöltő Csánky Dénesnek a következő évben

⁵⁸ „A tárcám keretében most végrehajtott eléggé nagyszámú nyugdíjazások a szolgálati időre és korhatárra való tekintet nélkül hajtottak végre, az egész közoktatásügyi igazgatás, mind az iskolafelügyeleti, mind pedig a tudományos intézeti igazgatás teljes újjászervezése folytán. Az 1934. évi VIII. és az 1935. évi VI. törvénycikkek kötelességemmé tették ezt az átszervezést és ennek következtében szükségessé vált nem egy vezető állásban lévő, magasabb rangú tisztviselő nyugdíjba vonulása.” Helyet a fiataloknak. Ezt jelentik az állami nyugdíjazások. Beszélgetés Hóman Bálinttal a nagy kérdéstről. Az Est, 1935. július 6. 3–4.

⁵⁹ „Így az én maradásomnak tehát már nem volt célja, sőt lehetősége sem, inkább az én személyem akadályozta a beolvasztási tervek keresztülvitelét.” *Bajzók Zsolt: Verebi Végh Gyula élete (1870–1951)*. In: „Utcanév sem jár énnekem...” Emlékezés Verebi Végh Gyulára (1870–1951). Szerk. Uő. Szombathely 2001. 20.

⁶⁰ *Büky O.: A szellem lovagjai* i. m. 113.

⁶¹ Hekler Antalról lásd *Nagy Árpád Miklós: Hekler Antal (1882–1940)*. In: „Emberek és nem frakok” i. m. 161–177.

⁶² „A művészet a mai Magyarországon nem luxuscikk, nem is csak kísérő jelenség, hanem magasabb misszióra szánt tényezője az államnak és a társadalomnak. Művészetünk a magyar élet, a magyar munka szerves része, a nemzeti lélek egyik életformája. a magyar művész kovásza annak a magyar energiának, amelyre belső megújulásunkban és külső küzdelmeinkben a szent magyar jövő érdekében egyformán szükségünk van.” *Gerevich Tibor: A magyar művészet szelleme és szerepe*. Napkelet 12. (1934) 697.

nyugdíjba kellett volna vonulnia. Antal István azonban visszaküldte Hóman felterjesztését, rámutatva arra, hogy Genthon, bár papíron valóban dolgozott a Nemzeti Múzeumban, képzettségét és tudományos tevékenységét tekintve művészettörténész, akinek igazi terrénuma a Szépművészeti, nem pedig a Történeti Múzeum lehet. Ezután felszólította a Tanácsot, hogy a megismételt választásra több jelölt személyének valóságos mérlegelése után kerüljön sor.⁶³

Csánky „felépítése” már 1933-ban kezdetét vette. Mivel nem létező tudományos, művészettörténeti vagy muzeológusi munkásságát egyik napról a másikra nem lehetett pótolni, Hóman és Gerevich Csánky festőművészi, illetve kiállításrendezői tevékenységének eredményeit állította reflektorfénybe. Az 1933 októberében megnyíló Fővárosi Képtár, illetve az Nemzeti Képzőművészeti Kiállítások sikeres megrendezésének hangsúlyozása mellett, az 1934-es életmű-kiállításának kiemelten pozitív kritikai visszhangja is Csánky jövőbeli intézményvezetői alkalmasságának bizonyítására szolgált.⁶⁴ Mindezek az erőfeszítések azonban nem voltak elegendők a Petrovics Elek villámcsapásszerű nyugdíjazásakor kitört elementáris szakmai felháborodás lecsillapítására.⁶⁵

Bár a Szépművészeti Múzeum dolgozóinak Csánkyval kapcsolatos véleményéről Hoffman Edith levelén túl Elek Artúr cikkei,⁶⁶ illetve visszaemlékezések is beszámolnak,⁶⁷ a feszült helyzetet a legkézzelfoghatóbban Hóman beiktatási

⁶³ MNL OL Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa K 726 (a továbbiakban: K 726) 58. cs. 184/1944. Az akta Genthon István saját maga által készített szakmai életrajzát is tartalmazza.

⁶⁴ „A magyar táj lelkét kevés művész kortársa tudja oly mélyen és igazán kifejezni, mint ő, s részben ez magyarázza nagy nemzetközi sikereit is. Méltán tartják a magyar művészet egyik legreprezentánsabb képviselőjének és az örök magyar lélek meggyőző erejű tolmácsának. Csánky Dénes alakja a magyar glóbuszon túl, ma már a nemzetközi horizont áll.” Gerevich Tibor bevezetője. In: Csánky Dénes gyűjteményes kiállításának katalógusa. Nemzeti Szalon, 1934. február. Genthon István, aki a modern magyar művészet szakértője volt, nyilván hivatali kötelességből megírt ismertetésében Gerevichnél jóval visszafogottabban nyilatkozott Csánky művészetéről. Lásd *Genthon István: Csánky Dénes*. Napkelet 12. (1934) 183.; Csánky Dénes és Ligeti Miklós kapták az állami aranyérmeket. Nemzeti Ujság, 1934. június 5. 13.

⁶⁵ „Megjelent Petronál egy minisztériumi alak, és felszólította, hogy kérje a nyugdíjazását. Ezt megtagadta ugyan, de tudtuk, hogy mindennek vége és ekkor határozta arra magát, hogy a képtárat megnyitja.” Hofmann Edith levele Babits Mihálynénak, 1935. júl. 4. OSZK Kt. Fond III/584.; Miért is kellett nyugodalomba mennie Petrovics Eleknek? Pesti Napló, 1935. június 28. 7.

⁶⁶ *Elek A.*: Csánki Dénes portréja i. m. 7.; *Elek Artúr*: Hóman miniszter beiktatta hivatalába Csánki Dénest. Kik ajánlották és hogyan fogadták annak idején Petrovicset? Ujság, 1935. július 11. 5.; *Uő*: A Szépművészeti Múzeum új főigazgatójának programja. Ujság, 1935. november 22. 7.; „Egyik esti lapban ezzel a kinevezéssel kapcsolatosan azt olvassuk, hogy a Főváros állásfoglalása szerint Csánki Dénes nem csupán festőművész, hanem műtörténész és bölcsészdoktor is. Annyi bizonyos, hogy erről a kvalifikációjáról vajmi keveset tudtak, és olyanféle készülségnek, mint amilyent ez a minősítés feltételez, vajmi kevés jelét adta.” N. N. A Fővárosi Képtár új igazgatója. Ujság, 1935. július 28. 17.

⁶⁷ „Hekler nagyon jóba volt Petroviccsal és Majovszky Pállal, ez volt a Hekler vonala, Gerevich pedig Pasteinerrel, az Egyetemi könyvtár igazgatójával és az Eötvös Collegistákkal. [...] Az öreg Csánki Dezső a levéltár egykori főigazgatója rettentő nagy tiszteletben tartott tudós volt, azt hiszem 1935-ben már nem élt, neki volt egy tehetségtelen és mihaszna fia, Csánky Dénes festő, akinek nem volt igazi

beszéde adja vissza. Hóman ugyanis Csánkynak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban (a továbbiakban: VKM) letett hivatali esküjét követően személyesen robogott vele gépkocsiján a Szépművészeti Múzeumba, ahol a mogorva hallgatásba burkolódzott munkatársaknak a következő szavakkal mutatta be új főigazgatójukat. „A Szépművészeti Múzeum új főigazgatójának hivatalba lépése olyan nagy kulturális esemény, hogy természetesnek tartottam, hogy mint kultuszminiszter és mint a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöke személyesen is megjelenjek a beiktatáson [...] meggyőződésem, hogy a Szépművészeti Múzeum jövő munkássága és fejlődése attól függ, hogy a tisztviselői kar ugyanakkora lelkesedéssel és szeretettel álljon új főnöke mellé, mint állott jelenleg sajnos betegen fekvő elődje, Petrovics Elek, igen tisztelt barátom mellett. Amidőn az új főigazgató urat a tisztviselői karnak hivatalosan is bemutatatom, kérem, támogassák őt avval a munkakészséggel, amelyet a főnök a tisztviselőktől, a magyar kultúra a Szépművészeti Múzeum tisztviselőitől jogosan megkíván.”⁶⁸ A Múzeum dolgozóinak magas szintű tudományos munkássága a továbbiakban is töretlenül folytatódott, Hóman patronálta azonban e pozíciójában sem végzett jelentősebb tudományos tevékenységet, illetve néhány publikációjának megjelenését követően⁶⁹ maga helyett a fiát, Csánky Miklós művészettörténészt⁷⁰ állította rá a Gerevich Tibor által kijelölt kutatási témára. Annak érdekében pedig, hogy fiának a kutatásban való elsőbbségét biztosíthassa, a Múzeum többi munkatársa elől elzárta a régi magyar gyűjtemény

stalluma, igazi helye, erre kitalálták, hogy a Petrovicsot nyugdíjazni kell 35-ben, amikor betöltötte a hatvankettőt és Csánkyt kinevezték. Evvel vége szakadt az egész vonalnak, a lehetőségnek, és ez soha többé nem alakult ki, és hát mindig úgy gondoltunk erre az ellenséges vonalra, ami tönkretett valamit kétségtelen.” Zádor Anna 2. Enigma 15. (2008) 55. sz. 53.; „Petrovics Elek [...] eredetileg jogász volt, és ahogy Gerevich mindig nagyon gúnyosan mondta, utálta természetesen, botcsinálta művészettörténész lett.” Zádor Anna 4. Enigma 16. (2009) 58. sz. 37.

⁶⁸ Hóman Bálint beszéde. In: Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 8. 1935–1936. Bp. 1937. 166.

⁶⁹ Mivel Csánky főigazgatói kinevezése előtt sohasem foglalkozott a középkori táblaképfestéssel, tanulmányai elkészítéséhez Gerevich Tibortól komoly szakmai segítséget kaphatott. *Csánky Dénes*: A besztercebányai Szent Borbála oltár dátuma. *Magyar Művészet* 12. (1936) 315–316.; *Üő*: Szepeshegyi táblaképfestészet a XV–XVI. században. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 8. 1935–1936. Bp. 1937. 7–100.* A tanulmány kibővített változata volt az 1937. márciusában a Szépművészeti Múzeumban tartott vetített képes előadásának. *Csánky Dénes*: Tanulmányok a szepességi táblaképfestészet XVI. századi történetéből. *Magyar Művészet* 13. (1937) 338–348.

⁷⁰ *Csánky Miklós*: A löcsei Vir dolorum-oltár. *Magyar Művészet* 13. (1937) 54–61.; *Üő*: A szepesi és sárosi táblaképfestészet 1460-ig. Bp. 1938.; *Üő*: A kassai főoltár két ismeretlen szobra. *Szépművészet* 1. (1940) 3. sz. 61–62.; *Üő*: Két későgótikus táblakép a Szépművészeti Múzeumban. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 9. 1936–1937. Bp. 1940. 185–188.*; *Üő*: A bártfai madonna kép. Fejlődéstörténeti tanulmány. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évkönyvei 10. 1940. Bp. 1941. 47–61.*

középkori táblaképeit,⁷¹ illetve az ahhoz kapcsolódó tudományos fotóanyagot, melyet 1944 decemberében Budapestről való eltávozásukkor Csánky Miklós saját kutatási anyagával egybecsomagolva rejtett el.⁷²

Csánky tízéves főigazgatói működése idején elsősorban kiállítások rendezésével foglalkozott.⁷³ A régi Múcsarnok épületéből visszazállította a Szépművészeti Múzeumba, majd évekkel később újrarendezte a modern magyar képtárat,⁷⁴ a régi Múcsarnokban pedig a Szépművészeti Múzeum 19–20. századi külföldi festőinek képeit állította ki.⁷⁵ Emellett Hóman és Gerevich intencióinak megfelelően a vidéki közönség művészeti ízlésének fejlesztése érdekében a nagyobb vidéki városokban rendezett kiállításokat, ahol a Szépművészeti Múzeum válogatott képanyagát mutatta be.⁷⁶ A Szépművészeti Múzeum főigazgatói pozíciója mellett 1944 májusától a Zsidók Zár Alá Vett Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére Létrehozott Kormánybiztosság (a továbbiakban: Műtárgybiztosság) miniszteri biztosa, 1944 októbertől pedig a nyilas kultuszminisztérium III. ügyosztályának osztályfőnöke volt, ám az utókor számára elsősorban csak a Múzeum, illetve az általa lefoglalt zsidó tulajdonú műtárgyak Németországba hurcolójaként tudta megőrkíteni a nevét.

⁷¹ *Radocsay Dénes*: Elfelejtett és elveszett középkori magyar táblaképek. Művészettörténeti Értesítő 2. (1953) 1–2. sz. 91. „Bogyay Tamástól csodálatos dolgokat hallottam a Csánkyról, amit álmomban sem tudtam volna elképzelni. [...] Volt egy fia, az is művészettörténetet végzett [...] Gerevichnél doktorált és elhatározta, hogy ez a fiú foglalkozzon táblaképekkel – magyar táblaképekkel –, a táblaképek ekkor még a Szépművészeti Múzeumban voltak. Abba a raktárba vagy gyűjteménybe, ahol ezek a képek voltak, senkinek nem volt szabad belépnie, ez úgy értendő, hogy Entz Géza – aki akkor gyakorlaton volt a Szépművészetiben – nem mehetett be soha, Csabai nem mehetett be soha, csak a kis Csánky, a főigazgató fia.” Beszélgetések Zádor Annával. Zádor Anna 2. Enigma 15. (2008) 55. sz. 53.

⁷² „A múzeumi fényképeket és lemezeket helymegtakarítás céljából 1944 végén Miklós fiam saját tulajdonát képező hasonló anyagával, kézírataival sat. együtt a Múzeumban csomagolta el, melyeket, ahogy azt már velem Oroszlán Zoltán közölte, szétválasztottak.” Csánky Dénes válasza a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások miniszteri biztosa 789/1947. 1947. november 12-én kelt rendelete dr. Csánky Dénessel jegyzőkönyv felvétele mellett tisztázandó kérdések 14. pontjára. Dátum nélkül. MNL OL XIX-I-12 91/1948.

⁷³ Magyar reprezentatív kiállítás Rigában. Budapesti Hírlap, 1938. február 2. 8.; Balló és Perlmutter-kiállítása Szépművészeti Múzeumban. Nemzeti Ujság, 1938. április 6. 11.; Hogyan segíti a magyar művészeket Rembrand, Boticelli, Tintoretto és társa. Nemzeti Ujság, 1938. július 3. 14.; Tizenhárom nemzet művészeinek halhatatlan alkotásaiból rendezett kiállítást Csánky Dénes főigazgató. Esti Ujság 1939. július 7. 5.; *Oroszlán Zoltán*: Benczúr Gyula emlékkiállítás. Szépművészet 5. (1944) 2. sz. 57–59.

⁷⁴ *Elek Artúr*: A Szépművészeti Múzeum modern magyar képtára. Ujság, 1942. június 17. 3–4.

⁷⁵ *Dr. Balás-Piri László*: Megnyílt a XIX. és XX. század külföldi mestereinek muzeuma. Nemzeti Ujság, 1939. július 5. 13.

⁷⁶ Székely Bertalan és Paál László kiállítása Kolozsvárott. Szépművészet 2. (1941) 12. sz. 329–330.; Ünnepélyes keretek között nyílt meg Markó Károly és kortársainak emlékkiállítása a Városi Múzeumban. Pécsi Napló, 1941. december 21. 10.; Tárlatátogatás a múlt század magyar festőinek milliós értékű műkincsei között. Csánky Dénes szépművészeti múzeumi főigazgatóval a ma megnyíló miskolci kiállítás világhírű festményei között. Magyar Élet, 1943. október 3. 9.

A Csánky-recepció problémái

A második világháború idején zajlott magyarországi műtárgymozgások folyamatáról és következményeiről az elmúlt években számos feldolgozás született, s különösen Csánky Dénes tevékenysége foglalkoztatta a kutatókat. Ám ezek a tanulmányok a rendelkezésekre álló számtalan forrás ellenére a történések rekonstruálásakor elsősorban Csánky Dénes 1946-ban íródott *Emlékirat a Szépművészeti Múzeum mentéséről*⁷⁷ (a továbbiakban: *Emlékirat*) című kéziratára támaszkodtak. Az egyoldalú forráshasználat nemcsak a valóságos történések feltárását nehezítette meg, de Hóman Bálint műtárgymentésekben vállalt szerepét is homályban hagyta.

A témával kapcsolatos tanulmányok sorát Mravik László nyitotta meg, aki 1992-ben egy vele készült interjúban még nagy felháborodással szólt a Műtárgybiztosság tevékenységéről.⁷⁸ A következő években megjelenő írásaiban azonban egyre pozitívabb kép kezdett el kibontakozni Csánkyról, aki Mravik szerint az ostrom elől nem elhurcolta, hanem megmentette a Szépművészeti Múzeum műtárgyait, és a zsidó tulajdonú műtárgyak zár alá vételével is csak azok megőrzésének és jövődő visszaadásának ügyét szolgálta.⁷⁹ Mravik állításának bizonyítására Mester Miklóst, a Sztójay-kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának politikai államtitkárát, illetve Stern Samut, a Zsidó Tanács elnökét idézi, akik visszaemlékezéseikben mindketten elismerően szóltak a Műtárgybiztosság munkájáról. Mester Miklósnak és Stern Samunak a zsidómentésben vállalt szerepéhez nem fér kétség, és ezzel kapcsolatos tevékenységükről a háború után ők maguk is részletesen beszámoltak. Beszámolóik megírására elsősorban azért volt szükség, mert 1944-ben vállalt szerepük miatt a felelősségre vonások idején mindketten a támadások keresztüzébe kerültek, nem véletlen tehát, hogy visszaemlékezéseikben minden személyükhöz kapcsolódó történést igyekeztek minél pozitívabb színben feltüntetni. Ez a magatartás, melynek pszichológiai okai nem szorulnak hosszabb elemzésre, a legtöbb, akkori eseményekkel kapcsolatos tanúvallomásra, beszámolóra, visszaemlékezésre jellemző volt.⁸⁰

⁷⁷ MNL OL XIX-L-20-r Pénzintézeti Központ, Restitúciós iratok (a továbbiakban: XIX-L-20-r.) 90. d. Emlékirat a Szépművészeti Múzeum mentéséről. Dátum nélkül. (fotómásolat)

⁷⁸ *László Ágnes*: Erről még nem beszéltem senkinek. Kivételes sorsok, történetek 1989–2002. Bp. 2009.

⁷⁹ *Mravik László*: Törvénytelen műtárgymozgások. *Mozgó Világ* 25. (1999) 3. sz. 3–35.; *Uő*: Őrzők a strázsán – Közgyűjtemények, jogszabályok, esetek. *Mozgó Világ* 27. (2001) 6. sz. 53–54.; *Uő*: A Holokauszt hosszú árnyéka II. *Art Magazin* 2. (2004) 2. sz. 4–13.; *Uő*: A Holokauszt hosszú árnyéka III. *Art Magazin* 2. (2004) 3. sz. 8–12.

⁸⁰ Ritka kivétel volt ebből a szempontból Gömbös Gyula fia, Gömbös Ernő, noha őt a háborús főbűnösökkel ellentétben a kihallgatások során többször is megverték. *Kurucz Ádám*: Szálasi Ferenc szárnységéde. Gömbös Ernő pályaképe. *Betekintő* 13. (2019) 3. sz. 98–102.

Mester Miklós *A zsidókérdés Magyarországon, 1944* című, 1945-ben egyes szám harmadik személyben írt visszaemlékezésében a Műtárgybiztosság munkájával kapcsolatban a következőt állította: „A hitlerista németek a zsidó tulajdonba lévő műkincseket kezdték összeszedni és elszállítani Németországba. A vallás és közoktatási minisztérium, hogy ezt megakadályozza, kormánybiztost nevezett ki. A kormánybiztos feladata volt, hogy megelőzze a hitlerista németeket, összegyűjtse a zsidó tulajdonban levő műkincseket és megfelelő helyen helyezze el, hogy alkalomadtán azokat tulajdonosaiknak vissza lehessen adni. A műkincsek elhelyezése a budapesti Szépművészeti Múzeumban történt. Minden a legpontosabban meg volt őrizve egészen 1944. október 15-ig, a Szálasi-puccs bekövetkeztéig. Ekkor a kormánybiztos [Csánky Dénes – B. O.] Szálasihoz pártolt és a műkincsek egy részét elszállíttatta Budapestről.”⁸¹ Stern Samu 1945. február 14-én a Pesti Izraelita Hitközség nevében kiadott nyilatkozatában alátámasztotta Mester állítását: „Dr. Mester Miklós idejében bizalmasan közölte velem és Komoly Ottóval is, hogy a kultuskormányzat azért szedi össze a zsidók tulajdonában lévő műkincseket kormánybiztos útján, hogy azokat a rabló németek elől megmentse és alkalomadtán a zsidóságnak visszajuttassa.”⁸²

A Műtárgybiztosság iratait egy szűk szakmai körön túl általában kevesen böngészik,⁸³ viszont az iratok felhasználásával számos publikáció látott már napvilágot a zsidók vagyoni kifosztásával kapcsolatban, s ezek között több tanulmány foglalkozik a Műtárgybiztosság, illetve Csánky Dénes műtárgybiztosi tevékenységével is.⁸⁴ E tanulmányok egy része dokumentumokat is közöl, többek között Csánky és a Műtárgybiztosság által megbízott múzeumigazgatók levélváltásait, melyekből mindenki számára világossá válhat, hogy a műtárgyak összegyűjtésével kapcsolatban kialakított gyakorlat abban az esetben is lehetetlenné tette volna

⁸¹ Mester Miklós: *A zsidókérdés Magyarországon, 1944*. Új Látóhatár 36. (1985) 3. sz. 385.; *Uő*: Arcképek két tragikus kor árnyékában. Bp. 2012. 16., 225.

⁸² Közli Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. Bp. 1990. 123–125.

⁸³ MNL OL K 643 A zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére kinevezett kormánybiztos iratai (a továbbiakban: K 643,) 1., 2., 3. cs. és 1 db. Mutatókönyv.

⁸⁴ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Művészet és népiart. A műkincsbiztosság működése és a magyar zsidó műtárgyak elrablása, külföldre hurcolása, 1944–1945*. In: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Szerk. Karsai László – Molnár Judit. Bp. 2002. 317–356.; Pécsi levelek 1944-ből. Dokumentumok a zsidókérdés pécsi megoldásához. Szerk., vál. Hábel János. Pécs 2014. 285–303.; Szederjesi Cecília – Tyekviicska Árpád: *Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról*. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 50.) Balassagyarmat–Salgótarján 2006. 107–108.; Varga Éva: *Vérzivataros esztendő*. A Somogy Megyei Múzeum Egyesület válságos évtizede 1939–1949. (Somogyi Múzeumok Közleményei 18.) Kaposvár 2008. 265–272.; Németh László – Paksy Zoltán: *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. Dokumentumok a Zala megyei zsidóság történetéből. (Zalai gyűjtemény 58.) Zalaegerszeg 2004. 461–469.

a zsidó tulajdonosok érdekeinek védelmét, ha az a Műtárgybiztosságnak akár informálisan is célja lett volna. Mester és Stern tehát, akik pontosan tudhatták, hogy állításuk nem felel meg a valóságnak, visszaemlékezéseikben „egymás javára” nyilatkoztak, s ezt az önvédelmi stratégiát a sok szubjektív indulattal is terhelt felelősségre vonások idején a kényszerű beszámolók, védekezések és magyarázkodások egyik jellemző elemének tekinthetjük.

Elég csak arra gondolunk, hogy Mester Miklós, aki 1944. október 15-e után bujdosni volt kénytelen, 1945 tavaszán rövid időre még a háborús bűnösök listájára is felkerült,⁸⁵ miközben a műtárgybiztosi feladatai mellett a nyilas kormány kultuszminisztériumának művészeti ügyosztályát is vezető Csánky elmaradt felelősségre vonásáról⁸⁶ a *Ludas Matyi* oldalain humorizáltak.⁸⁷ Nem véletlen az sem, hogy Stern Samu, akinek a háború után sok egyéb más mellett azt is a szemére vetették, hogy 1944 őszén Mester Miklóson keresztül nemcsak személyi, hanem vagyoni mentességért is folyamodott, halála előtt írt visszaemlékezésében jóformán nem is érinti a zsidók vagyonának elrablásával kapcsolatos történéseket.⁸⁸

Mravik kutatásaihoz az Országos Levéltáron túl⁸⁹ minden bizonnyal bőséges anyagot találhatott a Szépművészeti Múzeum Irattárában is, ennek ellenére Csánkyval kapcsolatos információit elsősorban az *Emlékiratból* merítette, melynek adatai véleménye szerint más forrásokkal összevetve is megállnak.⁹⁰ Emellett Mravik a szakmai életút bemutatásakor az MTI hírei között megjelent,⁹¹ Csánky által készített életrajz adatait használta fel, melyben Csánky azt írta, hogy 1909–1910-ben muzeológiai és szépművészeti tanulmányok céljából beutazta Németországot, Hollandiát, Belgiumot, Svájcot és Csehországot is. Mravik interpretációja szerint: „Nem csupán festő volt, hanem megfelelő, bár nem tudományos igényű, művészettörténeti felkészültséggel is rendelkezett, amit

⁸⁵ Itt a magyar háborús bűnösök első hivatalos névjegyzéke. Magyar Nemzet, 1945. május 3.

⁸⁶ „1946 tavaszán még tájékozatlanok voltunk a Csánky által nyugatra vitt műkincsek kivételének közelebbi körülményeiről és ezért szükségesnek látszott Csánky kihallgatása, miért is átiratban fordultunk az igazságügyi miniszter úrhoz. Erre az átiratra tudomásom szerint válasz nem érkezett, és úgy emlékezem, hogy szóbelileg azt a választ kaptuk, hogy az igazságügyminiszter nem talált megfelelő jogalapot Csánky háborús bűnösségének az amerikai hatóságok előtt való kellő megokolására.” *Jeszzenszky Sándor*: Pro Memoria Csánky Dénes ügyében. 1947. máj. 7. MNL OL Köz-és Magángyűjteményekből elhurcolt Művészeti alkotások Miniszteri Biztosának iratai (a továbbiakban: XIX-I-12) 451/1947.

⁸⁷ *Képzőművészet 1945*. „Szépművészeti Múzeum zárva, Múcsarnok zárva, Fővárosi Képtár zárva. Csánky Dénes még szabadlábon.” *Ludas Matyi*, 1945. június 17. 2.

⁸⁸ *Stern Samu*: Emlékirataim. Versenyfutás az idővel! A „zsidótanács” működése a német megszállás és a nyilas uralom idején. Bp. 2004. 301–349.

⁸⁹ Csánky tevékenységére bőséges adatok találhatóak: MNL OL K 726, MNL OL K 643, MNL OL XIX-I-12.

⁹⁰ Mravik tanulmányában, melyben más írásaihoz hasonlóan nincsenek lábjegyzetek, nem részletezi, hogy mely forrásokkal vetette össze Csánky Emlékiratát.

⁹¹ MNL OL MTI Napi Hírek 1935. júl. 9. 17. (<https://bit.ly/3hYYRH0>, letöltés: 2021. máj. 11.)

az évekig tartó németországi és hollandiai tanulmányai alatt szerzett.”⁹² A valóság azonban az, hogy Csánky csak 1909 májusa és októbere között töltött néhány hónapot a nevezett országokban a Főváros 600 koronás ösztöndíja segítségével, és a szakmai élményeivel kapcsolatban Bárczy számára összeállított hivatalos beszámolóját Thallóczy Lajosnak küldött levelében „pugrisok felajzására” készült 600 koronás írásnak nevezte. „Nem tudományos igényű művészettörténeti felkészültségét” pedig a következő levélrészlet is jól jellemezheti: „Rotterdamban és Amszterdamban is jártam, valamint Haarlemben, ahol Brueghel berúgott alakjaiban is gyönyörködhettem. A piktúra búzéri irányzata iránt azonban mégsem bírok kellő fogékonysággal, különben a képet az én jó Méltóságos Apámnak lemásoltam volna. Egyébként még mindig a városi múzeumoknál tartok. Félek, hogy mielőtt jelentésemet megírhatnám, valamilyen múzeum vagy galéria bajban elpatkolok, annyira vagyok már velük.”⁹³

Mravik Csánky tevékenységével kapcsolatos gondolatmenetét követi Farkas Kornél rendkívül adatgazdag három részes tanulmányosorozata is, melyben Farkas Csánky műtárgymentő tevékenységét ugyancsak az *Emlékirat* alapján interpretálja, Mravikhoz hasonlóan figyelmen kívül hagyva a rendelkezésre álló és Csánky állításait egyértelműen cáfoló egyéb forrásokat. Tanulmányainak további jellemzője, hogy a következményeiket tekintve jelenleg is számos jogi és morális kérdést felvető folyamatok didaktikus, egyforma hangsúllyal történő tárgyalásával azt az érzést kelti az olvasóban, hogy a széles forrásbázisra támaszkodó munka kimerítően feldolgozza a magyarországi műtárgymozgások valóságos történetét, miközben mélyebb elemzés nélkül siklik el az 1945 utáni kényszerű letétbehelyezések, az ideiglenes letétek kiadásának tilalma, illetve az ezeket a rendelkezéseket követő államosítások és jogtalan birtokba vételek ügyei felett.⁹⁴

Kovács Ágnes a második világháborút követő restitúciós folyamatokat elemző munkáiban Farkashoz hasonlóan ítéli meg Csánky Dénes szerepét, s tanulmányainak egyik jellemző vonása az ezzel a szereppel összefüggő hivatkozásaiban előforduló számos pontatlanság is, melynek elsősorban az lehet az oka, hogy munkája során egyes esetekben nem az eredeti dokumentumokkal, hanem a Szépművészeti Múzeum Restitúciós Csoportja által a levéltárakból korábban összegyűjtött másolatokkal dolgozhatott.⁹⁵ Emellett az 1944 tavaszi események

⁹² Mravik László: A holokauszt hosszú árnyéka II. *Art Magazin* 2. (2004) 2. sz. 4–13.

⁹³ OSZK Kt. XI/196. Csánky Dénes levele Thallóczy Lajoshoz, 1909. szept. 19.

⁹⁴ Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1938–1945. (Századok Füzetek 5.) Bp. 2009. 59–104.; *Üő*: Műtárgymozgások 1945–1949. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a II. világháború után I–II. Századok* 150. (2016) 1451–1481. és 151. (2017) 144–188.

⁹⁵ Kovács Ágnes: Magyar műkincsek a müncheni Collecting Pointban III. A budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteménye, valamint más köz- és magán gyűjtemények a Collecting Pointban 1945–1949

elemzésénél Farkas és Kovács is Hóman Bálintot tekinti közoktatási miniszternek, noha Hóman 1942. július 3-ai lemondását követően soha többé nem töltötte be ezt a tiszteletet.⁹⁶

Farkas Kornél és Kovács Ágnes Csánky tevékenységével kapcsolatos gondolatmenetét a szélesebb nyilvánosság számára Dunai Andrea író 2019-ben megjelent *Javak sorsa* című könyve közvetíti, melyben azonban a Csánkyval kapcsolatos kijelentések alátámasztására feltüntetett s már többszörös áttételen keresztül hivatkozások tökéletes összevisszaságban szerepelnek.⁹⁷

Csánky Dénes „műtárgymentő” tevékenysége a levéltári iratok tükrében

Csánky Dénes *Emlékiratában* azt állította, hogy a Szépművészeti Múzeum gyűjteményének védelmét egymaga volt kénytelen előkészíteni és megkezdeni, mivel „legfőbb feljebbvalói” a Nemzeti Bank veszprémi bombabiztos pincéjébe való 1943. április 27-ei szállítást leszámítva semmilyen komolyabb előkészületet nem tettek a „korai mentésre”.⁹⁸ A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöki, valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszteri jogkör hatásköri ellentmondásaiból következő s a műtárgymentések megszervezésének és kivitelezésének folyamatát súlyosan befolyásoló anomáliákat már sikerült feltárni. E kutatásokból egyértelműen kiderül az is, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa által 1942. szeptember 12-én hozott határozat értelmében az intézményvezetők – természetesen a Tanácsban közösen kialakított szakmai irányelvek mentén – saját hatáskörükben dönthettek az irányításuk alatt lévő múzeum gyűjteményeinek biztonságba helyezéséről, illetve kérhettek támogatást műtárgymentő tevékenységük kivitelezéséhez a Magyar Nemzeti Múzeum Gazdasági Hivatalától, valamint a VKM illetékes ügyosztályától is.⁹⁹

Csánky Dénes Schiller Rezsőnek 1943 februárjában adott nyilatkozata szerint a Szépművészeti Múzeum műtárgyai az épület „bombabiztos pincéiben” biztonságos elhelyezést nyertek, ezért nem kért szállítást külső óvhelyre.¹⁰⁰ Amikor

között. *Artmagazin* 13. (2015) 8. sz. 64–65.; *Uő*: A hajlított kalap. Elhurcolt magyar mükincsek. Bp. 2018. 148., 199.

⁹⁶ *Farkas K.*: Műtárgymozgások 1938–1945 i. m. 59.; *Kovács Á.*: Hajlított kalap i. m. 118. Hóman a tárgyaló időben a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöke, a Teleki Pál Intézet elnöke, valamint székesfehérvári mandátummal a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője volt.

⁹⁷ *Dunai Andrea*: *Javak sorsa*. Bp. 2019. 77–79., 83.

⁹⁸ *Csánky D.*: *Emlékirat* i. m. 2–4.

⁹⁹ *Büky O.*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi i. m. 757–766.

¹⁰⁰ MNL OL K 726 55. cs. Rövid összefoglaló az egyes intézményeknél megtörtént, folyamatba tett, illetve megindított légóltalmi intézkedésekről, 1943. febr. 22.

azonban Szinyei-Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter a Magyar Nemzeti Múzeum felettes hatóságaként az Országos Széchényi Könyvtár egyes gyűjteményeinek külső óvóhelyekre való szállítása mellett döntött, Csánky – minden bizonnyal Hóman Bálint egyetértésével – 1943. április 27-én a Könyvtár 60, illetve a Magyar Tudományos Akadémia 10 ládája mellett maga is útnak indított a Magyar Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyére négy festményekkel, szobrokkal és grafikai lapokkal teli ládát.¹⁰¹ 1944. február 22-én a VKM légoltalmi kiürítésre szolgáló adatlapján viszont az 1943. februári tájékoztatásához hasonlóan ismételten úgy nyilatkozott, hogy a Szépművészeti Múzeum értékes műtárgyai biztonságban vannak intézményének falain belül és nincs szükség külső elhelyezésre.¹⁰²

Az 1944 áprilisában meginduló rendszeres bombatámadások idején ismét napirendre került a gyűjtemények széttelepítésének kérdése, amely a külső óvóhelyekre való szállításokon túl budapesti vagy vidéki magánházak, birtokok, lakások igénybevételét jelentette. Az ingatlanok magánszemélyek általi felajánlása szorosan összefüggött az ily módon hasznosított lakások vagy házak katonai beszállásolás alóli mentesítésével. A Magyar Nemzeti Múzeum számára több ilyen típusú felajánlás érkezett, de az alkalmazottak maguk is éltek azzal a lehetőséggel, hogy saját lakásukat, birtokukat vagy rokonaikét a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek befogadásával mentesítsék.

Andreánszky György, a Természettudományi Múzeum osztályigazgatója például alsópetényi, illetve váchartyáni birtokaira telepítette a Növénytar gyűjteményeinek egy részét, valamint a Növénytar szakkönyvtárát.¹⁰³ Miután azonban 1944 decemberében egyértelművé vált, hogy a front eléri ezeket a településeket is, Andreánszky megpróbálta megszervezni a visszaszállítást, de nem járt sikerrel,

¹⁰¹ Az OSZK Irattárában található vonatkozó aktákban nemcsak a Széchényi Könyvtár 60 ládjának tartalmát felsoroló jegyzékek találhatóak meg, hanem egy átadás-átvétel jegyzőkönyvön Oroszlán Zoltán aláírása is, aki Csánky Dénes hivatalos képviselőjeként volt jelen a Szépművészeti Múzeum négy ládjának átadásánál. OSZK Irattár 109/1943. A légoltalmi intézkedések miatt elszállított anyag jegyzőkönyve, kimutatás az elszállított anyag tartalmáról.; OSZK Irattár 110/1943. Átvételi elismervény a Szépművészeti Múzeumnak a légó intézkedések miatt elszállított ládáról. Oroszlán Zoltán 1945. február 27-én az ostrom után írt első jelentésében azt állította, hogy Csánky titokban intézte a szállítást és a Múzeum munkatársai előtt eltitkolta az ügy részleteit. MNL OL K 726 59. cs. 13/1945.

¹⁰² „Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumból eddig 4 ládában 618 műtárgyat már elszállítottunk. Innen további anyagnak elszállítása nem látszik feltétlenül szükségesnek, mivel részben a bombabiztos tárgy óvóhelyen, részben ugyancsak a Múzeum alagsorában létesített szilánk és törmelékbiztos óvóhelyein az értékesebb anyag elhelyezésre talált.” MNL OL K 855 Országmozgósító iratok (a továbbiakban: K 855) 1. d. 5/1944. Fővároshoz kötött VKM intézmények Budapest környéki elhelyezése, 1944. febr. 24.

¹⁰³ MNL OL K 855 1. d. 55/1944. A Növénytar és a Természettudományi Múzeum légoltalmi kiürítése, 1944. szept. 2.

így a kitelepített gyűjtemények elpusztultak.¹⁰⁴ Szilády Zoltán a légygyűjteményt, illetve annak szakkönyvtárát vitte pomázi házába, majd a front megérkezésekor a gyűjteményt magára hagyva az oroszok elől Németországba menekült.¹⁰⁵ Az Állattár könyvtárának egy részét Kolosváry Gábor múzeumi őr Németvölgyi úti lakására szállították, és a háború utáni kárfelmérés idején ez a gyűjtemény is a veszteségek listáján szerepelt.¹⁰⁶

1944 tavaszán Erdődy Péter a somlói, illetve Erdődy Antal a jánosházi kastélyának egyes helyiségeit ajánlotta fel a Magyar Nemzeti Múzeum számára.¹⁰⁷ Oroszlán Zoltán Csánky megbízásból meg is tekintette ezeket az ingatlanokat. Somlóvárra végül a Hadimúzeum költöztette a gyűjteményeit, melyeknek egy része – Szentneményi Béla őrnagy, a Hadimúzeum tisztviselője első, 1945 júniusában kelt, önmentésre is szolgáló, lelkendező beszámolójával ellentétben¹⁰⁸ – megsemmisült, egy része pedig a német és az orosz katonaság, illetve a helyi civilek rablásainak áldozataivá vált.¹⁰⁹

Külső óvóhelyként a Magyar Nemzeti Múzeum lengyeli birtoka, illetve a Tihanyi Biológiai Kutatóintézet épülete is szóba került. A lengyeli birtokra a Széchényi Könyvtár a Hírlaptárát szerette volna telepíteni, mivel azonban a hatalmas terjedelmű anyag csomagolására és szállításának megszervezésére már semmilyen szabad kapacitás nem állt rendelkezésre, a Hírlaptár végül a Nemzeti Múzeum épületében maradt.¹¹⁰ A lengyeli kastélyban végül csak a Pasteiner Iván vezette Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ néhányládáját helyezték el, melyek tartalmát 1945 telén a kastélyba betelepült orosz katonák szórták szét.¹¹¹

¹⁰⁴ *Büky O.*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi i. m. 763.

¹⁰⁵ MNL OL K 855 1. d. 30/1944. Különböző helyekre elosztott állattári könyvtárak stb. jegyzékei. Kimutatás a Légó miatt menekített légygyűjteményről, 1944. jún. 18.

¹⁰⁶ Uo. Kolosváry Gábor lakására szállított könyvek leltári jegyzéke, 1944. ápr. 3.

¹⁰⁷ MNL OL K 855 1. d. 19/1944. gr. Erdődy Péter somlói kastélyát felajánlja a magyar Tört. Múzeum értékei elhelyezésére. Oroszlán Zoltán beszámolója a kastély hasznosításáról, 1944. júl. 9.

¹⁰⁸ MNL OL K 726 60. cs. 251/1945. Dr. Szentneményi Béla szakértő tájékoztatása a Hadimúzeum, valamint a Szépművészeti Múzeum annak idején menekített műkincsei tárgyában és a zsidó tulajdonságú képező műtárgyak visszaszolgáltatása érdekében, 1945. jún. 9. Ugyanebben az aktában található a Hadimúzeum parancsnokának 1945. július 26-án kelt levele, melyben Szentneményi derülato jelentését megcáfolva kendőzetlenül megírja, hogy a Somlóváron elhelyezett hadimúzeumi gyűjteményeket részben kifosztották, részben pedig az oroszok szállították el az értékeket.

¹⁰⁹ „Somlóvár Erdődy Péter gróf tulajdonában lévő kastélyába »menekített« hadimúzeumot a katonaság széjjel szórta és az teljesen elpusztult. A falusi cigányokon látni még most is a hadimúzeum régi egyenruhagyűjteményéből darabokat, akik ugyanis nagy örömmel sétálnak a régi, díszes tábornoki galaruhákban.” MNL OL K 726 61. cs. 461/1945. Voit Pál jelentése, 1945. aug. 19.

¹¹⁰ *Büky O.*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi i. m. 757–766.

¹¹¹ MNL OL K 855 1. d. 14/1944. Értékek biztonságba helyezése. Lengyelibe való átköltözés, 1944. ápr. 15.; MNL OL K 726 61. cs. 392/1945. A Gróf Apponyi Sándor Alapítvány Lengyeli uradalma a kastélyban elhelyezett könyvtári ládák tárgyában, 1945. júl. 30.

A Tihanyi Biológiai Kutatóintézetbe a Néprajzi Múzeum 625 ládát tervezett szállítani,¹¹² ám technikai okok miatt ez a terv sem valósult meg, s Tihanyba végül csak a Természettudományi Múzeum jóval kisebb terjedelmű lepkegyűjteménye került le, melynek szállítását Szent-Iványi József, a gyűjtemény kurátora személyesen szervezte meg és fizette ki.¹¹³ A lepkegyűjtemény a Kutatóintézettel együtt sértetlenül került ki a frontvonalból, ám szerencsés megmenekülése kizárólag Wolsky Sándor főigazgatónak volt köszönhető, aki a Németországba település parancsának teljesítése helyett az utolsó pillanatban megszerezte intézménye számára a Nemzetközi Vöröskereszt védnökségét.¹¹⁴ Csánky állítása tehát azal kapcsolatban, hogy a műtárgymentések folyamatában intézményével együtt teljesen magára lett volna hagyva, egyáltalán nem állja meg a helyét. A felsorolt példák ugyanakkor egyértelműen bizonyítják azt is, hogy a háború utolsó szakaszában, a külső, különösen a vidéki helyszíneken található óvóhelyek semmiképpen sem jelenthettek biztos menedéket.

Farkas Kornél Csánkynak egy, a Szépművészeti Múzeum Irattárában található, 1944. október 5-én kelt levele alapján azt írja, hogy a Tanács a VKM-mel közösen még 1944 őszén is kiállítást akart rendezni a Szépművészeti Múzeumban, melyet csak Csánky határozott fellépése akadályozott meg.¹¹⁵ A VKM valóban megkereste Csánkyt egy kiállítás rendezésének tervével, aki erről levélben tájékoztatta a Tanács elnökét, Hóman Bálintot is. Csánky tájékoztató levele nincs meg, de Hóman 1944. szeptember 30-ai válaszából egyértelműen kiderül, hogy Csánky maga nem feltétlenül volt a terv ellen, és elnöki minőségében éppen Hóman volt az, aki a leghatározottabban megvétózta az ötletet.¹¹⁶

Miután 1944 őszén a háború végső, pusztító szakaszába érkezett, a Magyar Nemzeti Múzeum keretébe tartozó budapesti közgyűjtemények vezetőinek el kellett dönteniük, hogy gyűjteményeik védelme érdekében a főváros elhagyása vagy a helyben maradás mellett döntenek-e. Csánky állításával szemben semmiféle hír

¹¹² MNL OL K 855 1. d. 4/1944. A Légtalpi kiürítések előkészítése, 1944. febr. 23.

¹¹³ MNL OL K 855 1. d. 37/1944. Az Orsz. Magyar Természettudományi Múzeum Állattárának dr. Szent-Iványi József múzeumi őr, egyetemi r. tanár költségére a Tihanyi Biológiai Kutatóintézetbe szállított gyűjtemény anyaga. Dátum nélkül.

¹¹⁴ G. Tóth László: Az MTA Ökológiai Kutatóközpont Balatoni Limnológiai Intézetének 85 éve. (<https://bit.ly/2U4U3YH>, letöltés: 2021. máj.14.)

¹¹⁵ Farkas K.: Műtárgymozgások 1938–1945 i. m. 67.

¹¹⁶ „A Vallás és Közoktatási Miniszter Úr átiratát, melyben az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum „üresen álló földszinti termeit” a Képzőművészeti Társulat szeretné kiállítás céljaira megkapni, három nappal ezelőtt megkaptuk. Én a leveledet, mint választ az akta mellé csatoltattam és a legközelebbi tanácsülésre betérjesztem. Ez az ülés természetesen a Te jelenlétben fog lefolyni. A magam részéről semmi értelmét nem találok annak, hogy a mai időkben kiállításokat rendezzenek, s az ellen egyenesen tiltakozni fogunk, hogy erre a Szépművészeti Múzeumot használják fel.” Hóman Bálint levele Csánky Déneshez, 1944. szept. 30. MNL OL K 726. 58. cs. 261/1944.

nem terjedt az Országos Levéltár felrobbantásáról.¹¹⁷ Sőt, Jánossy Dénes főigazgató volt az, aki a leghatározottabban megtagadta a Levéltár nyugatra szállításával kapcsolatos parancsot,¹¹⁸ és 1944. október 15-ét követően a Történeti Múzeum, a Széchényi Könyvtár, illetve a Magyar Tudományos Akadémia vezetői is lépéseket tettek az 1943 tavaszán, illetve 1944 nyarán külső óvóhelyeken elhelyezett gyűjteményeik intézményeikbe való visszaszállítására. A Budai Vár alatti úgynevezett „kis törzs” óvóhelyről a Nemzeti Múzeum központi épületébe került a Széchényi Könyvtár 20 és a Történeti Múzeumon 19 ládája mellett a Magyar Tudományos Akadémia 10 ládája is, ahol sértetlenül vészelték át az ostromot.¹¹⁹ A vidéki óvóhelyeken elhelyezett gyűjteményekhez való hozzáférés azonban sokkal nehezebb feladatnak bizonyult.

1944. október 24-én Fitz József levelet írt a Központi Szállításvezetőségnek és teherautók kiutalását kérte annak érdekében, hogy a veszprémi óvóhelyről visszaszállíthassa a Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia, illetve a Szépművészeti Múzeum ott elhelyezett értékeit.¹²⁰ Ezt a szállítást nem sikerült realizálni, s nincs adatunk arról, hogy az akcióról Csánkynak vagy Hómannak egyáltalán volt-e tudomása, illetve játszottak-e valamilyen szerepet annak megakadályozásában. A történetekből ugyanis az derül ki, hogy Hóman és Csánky a műtárgymentésekkel kapcsolatban informálisan is egyeztetett egymással, és döntéseik egy részéről nem tájékoztatták a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának tagjait.¹²¹ Hóman magatartása e tevékenységet illetően is ellentmondásosnak tekinthető, ugyanis amíg a budapesti óvóhelyeken elhelyezett gyűjtemények visszaszállítását egyértelműen támogatta,¹²² tudott a Szépművészeti

¹¹⁷ Csánky állítását először Mravik László írta le tényként *Őrzők a strázsán* című tanulmányában, és ez a téves információ Dunai Andrea könyvében már úgy jelenik meg, hogy a németek 1944 novemberében a Szépművészeti Múzeum épületének felrobbantására készültek. *Mravik L.: Őrzők a strázsán* i. m. 54.; *Dunai A.: Javak* i. m. 77.

¹¹⁸ „Mínt hogy a katonai szakértők véleménye szerint az Országos Levéltár építésének szilárdsága folytán messzemenően megfelelt a biztonság követelményeinek, az iratanyag elszállítására, máshol való védelmére nem került sor. Ilyen természetű intézkedés már csak azért nem látszott volna ajánlatosnak, mert a hadviselés menetét, az ország biztos vagy kevésbé biztos voltát nem lehetett előre kiszámítani. Így az anyag az Országos Levéltárból elszállítva a háború viszontagságainak éppúgy, vagy még nagyobb mértékben lehetett volna kitéve a megfelelő gondozás, szakszerű kezelés nélkül.” Jánossy Dénes: *Jelentés az Országos Levéltár 1944. évi állapotáról és működéséről*, 1945. nov. 27. MNL OL K 726. 68. cs. 667/1945.

¹¹⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum központi épületének és gyűjteményeinek védelméről lásd MNL OL K 726. 59. cs. 8/1945. Fettich Nándor jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum épületének és gyűjteményeinek állapotáról, 1945. febr. 17.

¹²⁰ OSZK Irattár 109/1943. Fitz József levele a Központi Szállítások Tekintetes Parancsnokságához, 1944. okt. 24.

¹²¹ *Büky O.: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint* i. m. 764–765.

¹²² MNL OL K 726 59. cs. 325/1944. A királyi palotában letétben őrzött Mátyás király serleg visszaszállítása a Magyar Nemzeti Múzeumba, 1944. nov. 6.

Múzeum műtárgyainak titkos novemberi Pannonhalmára szállításáról. Sőt, a pannonhalmi helyszín kiválasztásában bizonyosan része volt, mivel Kelemen Krizosztommal való szoros barátságának köszönhetően¹²³ a háború végét családjával együtt a Nemzetközi Vöröskereszt oltalma alá került főapátság falai között tervezte kivárni. A Szépművészeti Múzeum műtárgyaival 1944. november 9-én Budapestről Pannonhalmára induló teherautók egyike Hóman Bálint értékeinek egy részét is magával vitte,¹²⁴ és ő maga, egy rövid balatonfüredi tartózkodást követően¹²⁵ november 13-án érkezett meg a főapátságba. November végén azonban a Vöröskereszt elrendelte minden nem civil személy, így a képviselő Hóman távozását is, aki 24-én kénytelen volt családjával együtt Pannonhalmáról a képviselőházat befogadó Sopronba távozni.¹²⁶

Csánky december 4-én hagyta el Budapestet és a következő néhány hetet Szombathelyen a ferences rendházba telepített hivatalában töltötte.¹²⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum keretébe tartozó többi budapesti közgyűjtemény vezetője viszont Hóman Bálinttal és Csánky Dénessel ellentétben a helyben maradás mellett döntött, s a továbbiakban elsősorban intézményeik védelmének megszervezésével foglalkoztak. Csánky viszont úgy távozott el a fővárosból, hogy intézménye belső védelméről sem gondoskodott megfelelően. Nem véletlen, hogy a megfelelő vezetés és személyzet nélkül maradt Szépművészeti Múzeum egyike volt az ostrom idején a legtöbb károsodást szenvedett közgyűjteményeknek.¹²⁸

Csánky az *Emlékirat* szerint a kiürítési parancsnak azért tett eleget, „mert nyilvánvaló volt, hogy Szombathelyről a pannonhalmi anyaggal jobban biztosíthatom az összeköttetést, mint a körülfárás veszélyének kitétt fővárosból”.¹²⁹ Állításának némileg ellentmond, hogy szombathelyi hivatalából december 13-a és 15-e

¹²³ OSZK Kt. Fond 15/829. Kelemen Krizosztom levelei Hóman Bálintnak 1931–1944.

¹²⁴ *Csik Tamás: A Szépművészeti Múzeumból elszállított műkincsek Pannonhalmán. 1944–1945. Győri tanulmányok* (2016) 37. sz. 29.

¹²⁵ Hóman ez időben nemcsak gyógykezelés céljából járt gyakran Füreden, hanem a bombázások elől Füredre települt Teleki Pál Intézet ügyei miatt is, melynek elnöke volt.

¹²⁶ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Budapesti Népbíróság iratai, büntetőperes iratok (a továbbiakban: XXV-1-a), 864/1946. Hóman Bálint kihallgatása Budapest Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán, 1945. nov. 28. 25.

¹²⁷ *Csánky D.: Emlékirat* i. m. 30.

¹²⁸ „Eltávozott a helyéről külföldre a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke, Hóman Bálint. Eltávozott külföldre a Szépművészeti Múzeum igazgatója Dr. Csánky Dénes. Leköszönt állásáról Dr. Pastiner Iván a Szálasi-kormány alatt a Múzeumot ért sérelmek miatt. [...] A Szépművészeti Múzeumba Csánky Dénes főigazgató sajnos nem engedte meg Oroszlán Zoltán beköltözését, helyette a vezetéssel Varjú Domokos irodatisztet bízta meg. A helyes vezetés nélkül maradt intézmény anyaga szenvedte valamennyi múzeum közül a legtöbb kárt. Altisztjei a mostoha körülmények között jórészt megszöktek, s a vezető nem tudott rendet tartani, s ma a legégetőbb szükség megfelelő vezetőt állítani a múzeum élére.” Tasnádi Kubacska András elnöki tanácsos jelentése Teleki Géza kultuszminiszternek, 1945. febr. 16. MNL OL K 726 59. cs. 8/1945.

¹²⁹ *Csánky D.: Emlékirat* i. m. 30–31.

között Fettich Nándornak és Tasnádi Kubacska Andrásnak küldött táviratokban próbált meg rendelkezni arról, hogyan szervezzék meg Budapestről kiindulva a Magyar Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyen lévő ládák Pannonhalmára szállítását.¹³⁰ A Nemzeti Bank elnöki osztálya végül december 20-án nem neki, hanem Fitz Józsefnek telefonálta meg, hogy a „Nemzeti Bank őrizetére bízott múzeumi anyagot Veszprémből vonaton elszállították, s ez a Nemzeti Bank aranykészletével együtt szerelvényen jelenleg Fertő-Almás vasútállomáson megfelelő őrizet alatt várakozik. Továbbvitelére vonatkozólag felvilágosítást nem tud adni. Amennyiben a Nemzeti Múzeumnak kívánságai lennének (a Pannonhalmára való szállítást továbbra is óhajtja), forduljon a Nemzeti Bank soproni fiókjának igazgatóságához.”¹³¹

Fitz Józsefnek természetesen esze ágában sem lett volna a Pannonhalmára szállítást kérni, hiszen hónapokkal korábban az Akadémiai Könyvtár illetve seivel éppen a gyűjtemények Budapestre való visszahozatala érdekében próbált meg lépéseket tenni. Ezek után mindenesetre hivatalosan értesítette Tasnády Kubacska Andrást, aki a fejleményekről tájékoztatást küldött a Sopronban tartózkodó Hóman Bálintnak.¹³² Hóman szerette volna a Széchényi Könyvtár 60 ládáját levetetni a Magyar Nemzeti Bank értékeit szállító s Fertőbozon várakozó szerelvényről, ezért megfelelő elhelyezést igyekezett találni számukra a városban. Mivel azonban ilyen helyre sem a bencés rendházban, sem pedig máshol nem akadt, és a szállítmány Pannonhalmára való visszafordítása is teljesen reménytelen vállalkozás lett volna, kénytelen volt beletörödni abba, hogy az Apponyi Hungarica, a Régi Magyar Könyvtár I–III., a Todoreszku-gyűjtemény és a magyar írók válogatott kéziratainak felbecsülhetetlen értékű gyűjteménye a Magyar Nemzeti Bank szerelvényén 1945. január végén elhagyja az országot.¹³³ Hómant ebben a helyzetben elsősorban nem az aggasztotta, hogy a Széchényi Könyvtár gyűjteményei Németországba kerülnek, hanem az a tény, hogy a szállítás nem a VKM égisze és felügyelete alatt, hanem egy idegen intézmény tisztviselőinek közreműködésével történt.

Györke József jelentése szerint Hóman népbíróági perében azt vallotta, hogy tudomása szerint nemcsak a Széchényi Könyvtár gyűjteményei, hanem a Szépművészeti Múzeum műkincseit rejtő 4 láda is Spital am Pyhrnbe

¹³⁰ MNL OL K 726 59. cs. 371/a/1944. Csánky Dénes 1944 decemberében Szombathelyről miniszteri osztályfőnök aláírással küldött táviratai.

¹³¹ OSZK Irattár 109/1943. Fitz József: Pro Memoria 1944. dec. 20.

¹³² MNL OL K 628 1. cs. Tasnády Kubacska András levele Hóman Bálinthoz a Veszprémből elszállított 60 láda hollétéről, 1944. dec. 20.

¹³³ „Arról is tudott Jánossy Gyula gondnok, hogy Ottó László 60 ládának keresett helyet, de nem talált.” Kozocsa Sándor: Jelentése Vas és Sopron megye köz- és magánkönyvtárainak jelenlegi állapotáról, 1945. aug. 19. MNL OL K 726 61. cs. 461/1945.

került a Magyar Nemzeti Bank Aranyvonatával.¹³⁴ A soproni bencés rendház gondnokának elmondása szerint viszont Hóman és Csánky 1945 januárjában Ottó László műszaki tanácsos segítségével közösen próbálta meg megszervezni a ládák levételét a Fertőbozon álló szerelvényről. Amíg azonban Hóman nem járt sikerrel, Csánkynak sikerült megtalálnia a szerelvény indulása előtt a Szépművészeti Múzeum 4ládáját, melyek közül az egyik láda a Szentgotthárdra szállítása előtt rövid időre a soproni bencés rendházba is bekerült.¹³⁵ Mivel Sopronban való tartózkodása idején Hóman végig a rendházban lakott, nehezen képzelhető el, hogy ne értesült volna erről a lényeges eseményről. A Németországba került gyűjteményekkel kapcsolatban pedig azt állította, hogy ő maga, a Nemzeti Múzeum elnökeként ellenezte külső óvóhelyekre, tehát a Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyre való szállítást is, s ezért „az igazgatók az én intencióimnak megfelelően nem a legértékesebb anyagokat vitték fel a Vár pincéjébe és Veszprémbe, hanem a kisebb értékűt, és az értékesebb anyagot a Múzeum épületében hagyták és ott az meg is menekült.”¹³⁶ Ennek az állításnak mindenképpen ellentmond az a tény, hogy Csánky az 1943 tavaszán éppen a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának legértékesebb festményeit szállíttatta le a Nemzeti Bank veszprémi óvóhelyére.

A Pannonhalmán elhelyezett műtárgyak Szentgotthárdra szállításával kapcsolatban Csánky az *Emlékirat*ban azt írja, hogy Rajniss Ferenc parancsára cselekedett, aki „az anyagnak bármi, gondatlanságból eredő pusztulása esetén” főbelövással fenyegette meg. Ám az *Emlékirat* mellett rendelkezünk egy, a műkincsek szállításával kapcsolatos másik beszámolóval is, melyet *A hazai művészeti kincsek menekítése* (a továbbiakban: *Menekítés*) címen ugyancsak Csánky írt, de nem a háború utáni önmentés időszakában, hanem még jóval korábban, 1945. március 12-én Szentgotthárdon.¹³⁷ A *Menekítés* minden bizonnyal Tárczay-Felicides számára készült, aki március 11-én jelent meg a településen mint kultuszminiszteri államtitkár, hogy a hivataláról lemondott Rajnisstól átvegye a folyó ügyeket.¹³⁸

¹³⁴ MNL OL K 726 64. cs. 217/1946. Az Országos Széchényi Könyvtár nyugatra elszállított RMK. Apponyi és Kézirattára hazaszállítása tárgyában, 1946. ápr. 11.

¹³⁵ „A rendházba csak egy óriási ládát hoztak Csánki Dénes vezetésével, képekkel tele, köztük Goyak is, ezeket főiskolai hallgatók szállították be és helyezték el a Móricz kápolnába, de ezt a ládát is elvitték, mert a pincét nyirkosnak találták.” MNL OL K 726 61. cs. 461/1945. Kozocsa Sándor jelentése Vas és Sopron megye köz- és magánkönyvtárainak jelenlegi állapotáról, 1945. aug. 19.

¹³⁶ BFL XXV-1-a 864/1946. 103. Hóman Bálint vallomása, 1946. márc. 19.

¹³⁷ MNL OL K 726 65. cs. 708/1946. Csánky Dénes: A hazai műkincsek menekítése. Szentgotthárd, 1945. márc. 12.

¹³⁸ „Délután megérkezett Felicides. Bejött a szobámba kísérőjével, megölelt, biztosított teljes nagyra-becsüléséről, s kijelentette, hogy nagyon fájlalja távozásomat. [...] Két óra alatt átadtam a jegyzeteket

A *Menekítés*ben az *Emlékirattal* ellentétben Csánky nem a kötelező parancsokat kényszerűségből végrehajtó áldozatként, hanem a műtárgymentésekben aktívan résztvevő, kezdeményező és irányító parancsnokként mutatkozik be. A zsidó műtárgyvagyonról világosan megmondja, hogy a pannonhalmi szállításkor azok még a tulajdonosok nevéen voltak nyilvántartva és nem voltak bevezetve a Szépművészeti Múzeum törzsleltárába. „A pannonhalmi anyag jó részének Szentgotthárdra szállításával megkezdődött a műtárgy-menekítés harmadik szakasza, melynek célja az volt, hogy a menekített anyag szakszerű kezelés alá vétessék, ládába csomagoltassék, és ezzel kapcsolatban új leltár vétessék fel, melybe besoroztassék a zsidó tulajdonból zárolt műtárgyvagyon is.”¹³⁹ Világosan megjelöli beszámolójában továbbá azt is, hogy melyek azok a zsidó tulajdonú műtárgyak, melyek beleltározásával még nem készült el. „Hátra van még a zárolt műtárgyvagyonból a néprajzi vonatkozású anyag leltárba vétele és újra csomagolása. Tekintettel ezeknek zárolt vonatkozására, a leltározás alaposabb és körültekintőbb munkát igényel, miután a megfelelő adatok, méret stb. rendelkezésre nem állanak. Ezek a néprajzi jellegű műtárgyak különösen becsesek mai helyzetünkben, amidőn az esetlegesen bekövetkezett orosz pusztítások miatt hasonló anyag pusztulására vagy csökkenésre kell számítani.”¹⁴⁰ Ezt a néprajzi anyagot leszámítva azonban a képzőművészeti tárgyakat becsomagoltuk és felleltáraztuk, összesen 118 ládában 2034 műtárgyat dolgoztunk fel, melyek közül 422 darab származik zsidó tulajdonból. Ez a számszerű feltüntetés is bizonyítja, hogy igen jelentős műtárgyanyagot

felszerelt folyó ügyeket, felhívtam a figyelmét a fontosabb dolgokra [...]. Szentgotthárd, 1945. márc. 11. Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója. Bp. 2021.

¹³⁹ Csánky D.: A hazai műkincsek i. m. 3.

¹⁴⁰ A Pannonnalmáról 1945 telén Szentgotthárdra szállított Wolfner-gyűjtemény tárgyairól van szó. 1947-ben, illetve 1948-ban az örökös, Wolfner László a hatóságok egyértelmű nyomására a textiliákat, kerámiákat és fémtárgyakat a Magyar Nemzeti Múzeumban, a festményeket és grafikai lapokat pedig a Szépművészeti Múzeumban volt kénytelen letétbe helyezni. MNL OL XIX-I-12 388/1948. Letéti Megállapodás Wolfner László és a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa között, 1947. nov. 4.; Uo. 392/1948. Letéti Megállapodás Wolfner László és a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa között. Dátum nélkül; „10. Wolfner László öt évre letétként elhelyezett nagy textil és magyar kerámia gyűjteménye. 11. Wolfner László képgyűjteménye. A Szépművészeti Múzeum részére való átadás alatt áll.” Jegyzék a Magyar Történeti Múzeum történeti osztályában őrzött ideiglenes letétekről, 1949. jan. 28. MNL OL K 726 81. cs. 72/1949. Wolfnert valutabűncselekmények vádjával 1948. január 14-én letartóztatta a gazdasági rendőrség, de a bíróság február 22-én bűncselekmény hiányában kénytelen volt felmenteni. Börtnyárát 1948 márciusában államosították, s ő maga a folyamatos zaklatások és az állandó börtönveszély elől 1949-ben külföldre menekült. A Nemzeti Múzeumban, illetve a Szépművészeti Múzeumban lévő ideiglenes letéteit disszidálására való hivatkozással a 1949. február 11-én megjelent 1.310/1949 sz. kormányrendeletnek megfelelően vagyoneklobzás címén állami tulajdonba vették. MNL OL K 726 87. cs. 710/1949. A Letétrakár leltára 1949. november 5-i állapot „Az O. M. Szépművészeti Múzeumban letétek személyi tulajdonosai. (1949. november 5-i állapot) Wolfner László disszidens.”

menekítettünk, amelyből az ország új múzeuma minden zökkenő nélkül újra felépíthető.”¹⁴¹

Mravik, Farkas, Kovács és Csik az általuk elsődleges forrásként használt *Emlékirat* nyomán azt állítják, hogy Csánky a zsidó tulajdonú műtárgyak eredeti tulajdonosaik számára való megóvása, illetve a nyilasok és a németek félrevezetése érdekében, a szentgotthárdi leltározáskor hamis, de utólag jól azonosítható leltári cédulákat helyezett el a műtárgyakon. Csánky azonban a tulajdonjogot bizonyító személyes adatok megsemmisítésével¹⁴² nem a zsidó tulajdonosok érdekeit védte, ellenkezőleg, tettevel a zsidó vagyon államosítását követően kialakult egységes eljáráshoz igazodott. A nyilasok ugyanis Vajna Gábor belügyminiszter utasítására az 1944 októberétől Óbányára szállított zsidó vagyontárgyakat a szétválogatásukat követő leltározás során hasonló módon fosztották meg az azonosítást szolgáló személyes adatoktól.¹⁴³

Az valóban nem kérdés, hogy Csánky rendkívül rossz néven vette a németek fosztogatásait,¹⁴⁴ ám annak érdekében semmiféle erőfeszítést nem tett, hogy a zsidó eredetű műtárgyakat elrejtse a nyilasok elől. A Szépművészeti Múzeum leltárkönyveit is azért vitte magával, hogy abba alkalmas helyzetben a zsidó műtárgyakat végleg beleltározhassa. A Balás-Piri László által Pannonhalmán készített műkincseleltár sem azért háborította fel, mert annak tartalmával a későbbiekben nyilasok visszaélhettek volna, épp ellenkezőleg, a konfliktus abból adódott, hogy Balás-Piri a leltárat a Budapesten maradt Oroszlán Zoltán tájékoztatására próbálta meg elkészíteni.¹⁴⁵ Csánky a *Menekítés*ben hosszan fej-

¹⁴¹ Csánky D.: A hazai műkincsek i. m. 4–5.

¹⁴² „A Szentgotthárdon elhelyezett anyagot Csánky vagy maga, (vagy) fia segítségével, vagy másokkal leltározattatta, a zsidó tulajdonú műtárgyakra koholt Szépművészeti Múzeumi leltári számokat ragasztatott, sok Múzeumi képnek a leltári céduláját levette, és helyébe mást tétetett, egyszóval leltározás ürügye alatt a műtárgyak körül a legnagyobb zűrzavart igyekezett támasztani, hogy azoknak meghatározása és jogos birtokosokhoz való tulajdonítása minél nagyobb nehézségekbe ütközzék.” Oroszlán Zoltán jelentése a Nemzeti Múzeum és a Szépművészeti Múzeum elhurcolt műkincseinek visszaszerzése érdekében tett hivatalos útról, 1945. jún. 19. MNL OL K 726 61. cs. 436/1945.

¹⁴³ Kádár Gábor – Vági Zoltán: Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből. Bp. 2001. 44–45.; Botos János: A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa. 1938–1949. Bp. 2015. 61.

¹⁴⁴ „Kedves Barátom! Engedd meg, hogy a mellékelt bejelentést Hozzád juttassam. Tekintettel a német követséggel fennálló hivatalos és megtisztelő kapcsolatra, remélni lehet az ügy szigorúan bizalmas kivizsgálását. Én a magam részéről a bejelentés fölött nem nézhettem el, és ezért voltam bátor Hozzád fordulni. Bizonyára a német követség is a kivizsgálás álláspontján van, és nem fogja zaklatásnak venni, ha hasonló bejelentéseket odajuttatjuk.” Csánky Dénes levele Bosch ügyvédhez, 1944. júl. 13. MNL OL K 643 1. cs. 174/1944.

¹⁴⁵ „December 11-én megjelent a pannonhalmi kolostorban Balás-Piri László ott tartózkodó családja látogatására azzal a céllal, hogy saját kezdeményezéséből jegyzékbe foglalja a Pannonhalmán őrzött múzeumi anyagot. Ezért a vállalkozásáért Csánky később a pannonhalmi rend tagjai előtt fogságba vetéssel, sőt agyonlövétéssel fenyegette meg távollétében Balás-Pirit [...]” Oroszlán Zoltán jelentése a Nemzeti Múzeum és a Szépművészeti Múzeum elhurcolt műkincseinek visszaszerzése érdekében tett hivatalos útról, 1945. jún. 19. MNL OL K 726 61. cs. 436/1945.

tegeti azt is, hogy a budapesti múzeumokban, könyvtárakban milyen felbecsülhetetlen értékek maradtak még hátra, és felhívja a nyilas kormány figyelmét a még begyűjthető „műtárgyvagyon”, illetve könyvtárak megszerzésének fontosságára. „A jövőendő tudományos és nevelési munka csak úgy képzelhető el, ha könyvtárainkat ismét felállíthatjuk, és az új szellemű nemzeti munka szolgálatába állíthatjuk.”¹⁴⁶ Azt, hogy Csánky, aki 1944-ben nem melleleg a nyilas pártba is belépett,¹⁴⁷ mi módon képzelte el ezt az „új szellemű nemzeti munkát”, egy 1945 januárjában Szombathelyen a nyilas kultuszminisztérium művészeti ügyosztályának vezetőjeként készített beszámolójából is megtudhatjuk, melyben többek között ezt írta: „Foglalkozik az ügyosztály a művészeti szakiskolák és főiskolák szükségesnek mutatkozó átállításának előkészítésével. Nemkülönb a Magyar Nemzeti Múzeum és a tudományos intézetek hasonlóképpen szükségesnek látszó személyzeti és szervezeti átállításának kérdésével is.”¹⁴⁸ A Magyar Nemzeti Múzeum keretei közé tartozó közgyűjtemények vezetői minden bizonnyal nagyon elcsodálkoztak volna azon, hogy miközben ők Budapest ostromának viharában intézményeik gyűjteményeit igyekeznek menteni, kollégájuk, Csánky Dénes éppen a Nemzeti Múzeum „szükségesnek látszó személyzeti és szervezeti átállítását” tervezgeti.

Farkas Kornél tanulmányában azt vélelmezi, hogy a *Menekítés* (melynek tartalmára nem reflektál), a nyilas kormány belügyminiszterének Csánky „elszámoltatására” kiadott utasítása nyomán íródott, s Csánkyt már 1944-ben felmentették miniszteri biztosi pozíciójából.¹⁴⁹ A Műtárgybiztosság tevékenysége azonban 1944 decembere után is folytatódott, és Rajniss Csánkyt nem mentette fel a miniszteri biztosi pozíciójából, épp ellenkezőleg, 1944. december 30-án tett felterjesztést Szálasihoz annak érdekében, hogy Csánky főigazgatói, illetve VKM ügyosztályfőnöki minőségében a IV. fizetési osztályba léphessen, és ezt a felterjesztést Szálasí jóvá is hagyta.¹⁵⁰ Az „elszámoltatással” kapcsolatos belügyminiszteri iratot pedig, amely Rajniss lemondását követően 1945. március 12-én kelt, Asztalos Miklós „igen sürgős” jelzéssel csak

¹⁴⁶ Csánky D.: A hazai műkincsek i. m. 4–5.

¹⁴⁷ MNL OL XIX-I-1-h 1620/3/1950. A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságának összefoglaló jelentése, 1949. dec. 31.

¹⁴⁸ MNL OL K 638 1. cs. 4/1945. A Nyilas Vallás és Közoktatási Minisztérium III. Ügyosztályának jelentése. Szombathely, 1945. jan. 5.

¹⁴⁹ Farkas K.: Műtárgymozgások 1938–1945 i. m. 103.

¹⁵⁰ „A magyar királyi vallás és közoktatási miniszter előterjesztésére dr. Csánky Dénes a IV. fizetési osztály jellegével felruházott Magyar Nemzeti Múzeumi főigazgatót az állami rendszerű IV. fizetési osztályba kinevezem. Kelt Törzsszálláson, 1945. febr. 21. napján. Szálasí.” MNL OL K 638 1. cs. 1. t. 67367/1944. és 2863/1945. Rajniss Ferenc felterjesztései Szálasí Ferenchez Csánky Dénes kinevezése tárgyában.

négy nappal később, 16-án továbbították Csánkynak.¹⁵¹ Emellett Csánky 1945 márciusáig folyamatosan kapcsolatban állt egyes kormánybiztosi megbízottaival is. A Győrben összegyűjtött zsidó tulajdonú műtárgyak, könyvek a Győri Múzeum festményeivel együtt éppen az ő közreműködésének köszönhetően kerülhettek fel az utolsó pillanatban egy Brennbergbányáról nyugatra induló szerelvényre.¹⁵²

Csánky Szentgotthárdról Németországba való áttelepülése sem azt a célt szolgálta, hogy német és nyilas „üldözői” elől a magával hurcolt műkincseket az amerikai hadsereg „védőőrizetébe” helyezhesse. Németország összeomlása után ugyan más választása valóban nem adódott volna, mint hogy az amerikai hatóságoknak jelentést tegyen a nála lévő értékekről, ám végül még ezt sem tette meg. A műkincsek átadásakor lezajlott jelenet, amelyet Thomas Carr Howe¹⁵³ rögzített,¹⁵⁴ megerősíti mindazokat a beszámolókat, melyeket a későbbiekben az események során Csánkyval érintkező személyek a viselkedéséről egymástól teljesen függetlenül adtak elő.¹⁵⁵ E beszámolókból egy vezetői tekintélyének és kompetenciájának elismerését egyszerre arrogánsan követelő, de a felmerülő nehézségekre, megoldandó problémákra, veszélyhelyzetekre hisztériás türelmetlenséggel, fejvesztettséggel reagáló személyiség képe bontakozik ki. Howe beszámolója emellett arra az elgondolkodtató tényre is rávilágít, hogy Csánky úgy lehetett majd egy évtizedig Magyarország első képzőművészeti közgyűjteményének főigazgatója, hogy egyetlen idegen nyelven sem beszélt, még németül sem.¹⁵⁶ Minden bizonnyal a nyelvtudás hiánya is oka lehetett annak,

¹⁵¹ MNL OL XIX-I-12 91/1948. Csánky Dénes által Grassauból visszaküldött iratok.

¹⁵² MNL OL K 638 1. cs. 6/1945. Jenei Ferenc a Győri Múzeum múzeumi őr, kormánybiztosi megbízott jelentése Csánky Dénesnek *Kormánybiztos úr* megszólítással az összegyűjtött zsidó műtárgyakról. Győr, 1945. febr. 10.; MNL OL XIX-L-20-r 90. d. 155/1947. Szőke Béla jelentése és jegyzéke Jeszenszky Sándornak a Győri Múzeum Németországba szállított festményeiről, 1947. jan. 4.

¹⁵³ Thomas Carr Howe (1904–1994) művészettörténész, muzeológus.

¹⁵⁴ A beszámolót közli *Farkas Á.*: A hajlított kalap i. m. 156–159.

¹⁵⁵ „December 24-én Csánky Dénes egy ezredes, nyilas katonák és öt teherautó kíséretében újra megjelent Pannonhalmán, és az ottlévő anyagot részben az autókra rakatta, és a saját bevallása szerint Szombathelyre, illetőleg Szentgotthárdra útnak indította. Pannonhalmán minősíthetetlenül viselkedett a Főapáttal szemben, aki rendre is utasította. [...] A szállítmányt Győrött légiriadó érte. Csánky saját autójával vagy 10 kilométerre kimenekült a városból, a felbecsülhetetlen értékű rakománnyal ellátott autókat azonban otthagya. [...] Március 28-án Csánky Dénes nagy jelenetet rendezett Szentgotthárdon, állítólag el is ajúlt.” Oroszlán Zoltán jelentése a Nemzeti Múzeum és a Szépművészeti Múzeum elhurcolt műkincseinek visszaszerzése érdekében tett hivatalos útról, 1945. jún. 19. MNL OL K 726 61. cs. 436/1945.

¹⁵⁶ „Csánky volt az, a fiával. [...] Odajöttek a teherautókhoz, ahol elkezdtek fecsegni és integettek. Nem figyeltünk rájuk, módszeresen hoztuk ki az egyik ládát a másik után a raktárhelyiségből. Amikor a jól öltözött doktor egyenesen elálta az utamat, megállítottam a szóáradatát egy nem túl barátságos Do you speak English-el. Üres tekintetéből nyilvánvaló volt, hogy nem, ekkor megkérdeztem németül beszél-e, de nem volt szerencsém. Úgy éreztem magam, mint a Berlitz-iskola egyik hirdetése.” Howe beszámolóját idézi *Kovács Á.*: Hajlított kalap i. m. 157.

hogy a műkincseket rejtő vagonokról sem ő, hanem Bogyay Tamás művészettörténész, a VKM tisztviselője tett hivatalos jelentést, melyet Csánky aláírni sem volt hajlandó, s Bogyay adta át az amerikaiaknak a részletes, lefordított műkincsleltárat is.¹⁵⁷

Bogyay, akit 1944 végén rendelték Csánky mellé, Szentgotthárdon részt vett a leltározás munkájában és a leltárról saját magának is készített egy példányt.¹⁵⁸ A művészettörténész 1935 óta dolgozott a VKM-ben¹⁵⁹ (tehát Csánkyval ellentétben nem a nyilas kormány nevezte ki), s ő volt az, aki a következő években folyamatosan kapcsolatban állva a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Miniszteri Biztossága vezetőjével, Jeszenszky Sándorral,¹⁶⁰ számos információval igyekezett segíteni az elrabolt műkincsek felkutatását. Csánky ugyanis a Szépművészeti Múzeum leltárkönyvein és iratain¹⁶¹ túl magával vitte Németországba a Műtárgybiztosság adminisztrációs iratainak és jegyzőkönyveinek egy részét, s ezeknek a dokumentumoknak a többszöri kérés és felszólítás ellenére is csak egy töredékét szolgáltatta vissza.¹⁶² Eljárása annál is

¹⁵⁷ „A ládák tartalmának jegyzékét, mivel leltárt nem ad erről Csánky, dr. Bogyay készíti el számukra, megkönnyítve az amerikaiaknak az anyagunkban való tájékozódást, s annak lehető együttartását. [...] 1946. március 24-én jelentette aztán Bogyay Tamás a Németországban tárolt magyar javak számbavételére alakult Passaui magyar anyagi bizottságnak műkincseink hollétét, és így vált hivatalosan is ismerté azoknak sorsa és tárolási helye.” Oroszlán Zoltán jelentése a Németországba hurcolt múzeumi és egyéb műkincseknek hazaszállítása céljából elrendelt kiküldetése alatt végzett munkájáról és eredményeiről, 1947. jan. 2. MNL OL XIX-I-12 207/1947.

¹⁵⁸ MNL OL XIX-I-12 455/1947. Bogyay Tamás beszámolója Csánky Dénes melletti hivatali tevékenységéről, 1946. ápr. 19.

¹⁵⁹ Bogyay Tamás 1932-ben doktorált Hekler Antalnál. 1932–1933-ban fizetéstelen gyakornoka a tanszéknek. 1933–1934-ben ösztöndíjasként Berlinben és Rómában tartózkodott. 1935-ben a Zala megyei Tanfelügyelőség fogalmazója, 1940-től 1944-ig miniszteri segédtitkárként, majd miniszteri titkárként a VKM VI. Köz- és Népoktatási Csoport VI/2 Ügyosztályának beosztottja. 1944 elején került a VKM III. Művészeti Ügyosztályára.

¹⁶⁰ „Csánky Dénes mikor útra kelt a Szépművészeti Múzeum műkincseivel, a Múzeum személyzetéből senkit sem vitt magával. A minisztérium Asztalos Miklóst és dr. Bogyay Tamás min. titkárnt rendelte ki a nagyértékű szállítmány kísérésére. [...] Grassauba megérkezve, mivel Csánkyból minden iniciativa hiányzott, azonnal jelentette a parancsnokságon a két vagon műkincset és kérte azok biztonságba helyezését, ami meg is történt. Azóta Bogyay Bajorországban él, és a hazaszállítási kormánybiztosságnak a szükséghez képest szolgálatára állt. Az amerikaiak igénybe veszik felvilágosításait, de hivatalos kiküldöttünknek nem ismerik el, mert nem a mostani magyar kormány, hanem a Szálasi kormány rendeletére jött ki. Én is igénybe vettem Bogyay szolgálatait, mint olyan magánszemélyt, aki a nyugatra került magyar műtárgyak ügyeiben tájékozott. Többek között az ő útján hallgattam ki Csánky Dénest és szereztem tőle sok felvilágosítást.” Jeszenszky Sándor miniszteri biztos jelentése, 1948. jan. 20. MNL OL XIX-I-12 273/1948.

¹⁶¹ „A régi magyar anyag számbavételének munkáját nagyon megnehezíti, hogy ezt a gyűjteményt Csánky annak idején magának tartotta fenn, a Múzeum tisztviselői elől elzárta, még a fényképgyűjteményt sem engedte át tanulmányozásra és kutatásra, és az új szerzeményeket és letételeket a leltárba fel sem vette.” Jeszenszky Sándor miniszteri biztos jelentése az Ezüst-vonat szállítmányáról, 1947. jún. 20. MNL OL XIX-L-20-r. 90. d. 547/1947.

¹⁶² A Műtárgybiztosság Mutatókönyvének utolsó iktatószáma (452/1944) Sváb Sándorné műtárgyainak jegyzékei címmel egy 1944. december 28-án kelt iratot jelöl. Csánky hivatalával december

inkább gondot okozott, mivel a műtárgyaiktól megfosztott zsidó tulajdonosok hányattatásaik során sok esetben nem tudták megőrizni a zár alá vételt igazoló jegyzőkönyveiket, és tulajdonjoguk igazolása a későbbiekben nagy nehézséget okozott a számunkra.¹⁶³ Farkas Kornél szerint a műtárgyak felkutatása érdekében a „segítőkész” Csánky még 1948-ban is levelezésben állt Jeszenszkyvel,¹⁶⁴ a valóság azonban az, hogy Jeszenszky minden esetben Bogyay Tamáson keresztül igyekezett információkat szerezni Csánkytól,¹⁶⁵ aki Jeszenszky hivatalos irataira adott egyetlen hosszabb válaszát sem a miniszteri biztosnak, hanem a Szépművészeti Múzeumnak küldte el.¹⁶⁶ 1948 második felétől pedig teljesen elzárkózva minden további felvilágosítás megadásától Grassauból átköltözött Freiburgba, majd Franciaországon keresztül Braziliába távozott.¹⁶⁷

folyamán Szombathelyre költözött és az iratok egy részét, illetve a később keletkezett iratokat magával vitte Németországba.

¹⁶³ „Miniszteri Biztos Úr, hivatkozással 10.3861/1946. osznb körlevelére tisztelettel közlöm, hogy a Csánky-féle kormánybiztosság az 1944. évben egész gyűjteményemet különböző lelőhelyekről elhurcolta. [...] Néhány festményemet és iparművészeti műtárgyaim java részét feleségem Sirokra (Heves m) vitette Kovách Ernőné nevű rokonához, abban a reményben, hogy azok ott biztonságban lesznek. Azonban 1944. június hónapban kiszállt oda (valószínűleg feljelentésre) két Hain Péter-féle detektív egy Csánky-kormánybiztossági kiküldöttel, és onnét mindent, még a használati ezüstömet is elvitték. Az elvitt tárgyakról jegyzéket vettek fel, de ez a jegyzék, azóta sajnos elkallódott. Végül gyűjteményem kisebbik és kevésbé értékes részét, ú. m. néhány képet és szobrot, valamint apróbb tárgyakat (így a fent említett körmeneti keresztet) Szemlőhegy u. 29/b. alatti lakásomból vitette el Csánky 1944. július elején. Ezekről a tárgyakról felvett jegyzőkönyv is elkallódott. Lehetséges, hogy fenti jegyzőkönyvek egy példánya a Dr. Oroszlán egy. tan. úr által legutóbb hazahozott Csánky-féle iratok közt lesz található, ami a műtárgyak felkutatását is nagymértékben elősegítené.” Herczog István levele Jeszenszky Sándorhoz, 1947. jan. 8. MNL OL XIX-I-12 162/1947.

¹⁶⁴ *Farkas K.*: Műtárgymozgások 1945–1949 i. m. II. 171.

¹⁶⁵ „Folyó év január 15-én kelt jelentésére megbízom min. Titkár urat, hogy a megküldött kérdésekre vonatkozólag hallgassa ki Csánky Dénes volt múzeumi főigazgatót, és felhatalmazom, hogy tőle a kormánybiztossági iratokat és az egyéb múzeumi tudományos anyagot hozzám való továbbítás végett vegye át. Csodálkozom azonban, hogy Csánky, aki az 1946-ban küldött jelentésében felajánlotta, hogy mindenben készségesen fog felvilágosítással szolgálni, és min. Titkár úr 1947. december hó 31-én kelt jelentése szerint csak hosszabb határidőt kért a pontos válaszadás érdekében, egyszerűen hivatalos formalitásokkal igyekszik a válaszadás elől kitérni, vagy azt beláthatatlan időkig elhúzni. Figyelmeztetése, hogy én eddig a legkiméletesebben kezeltem az ő ügyét, mert ellenkező esetben nem Grassauban, hanem Budapesten hallgatnák ki. Azt is értesse meg vele, hogy most már nem halasztható a válaszadás és az iratok kiszolgáltatása, nehogy hivatali felsőbbségemnek az eljárás eredménytelenségéről legyen kénytelen jelentést tenni.” Jeszenszky Sándor miniszteri biztos levele Bogyay Tamáshoz, 1948. jan. 20. MNL OL XIX-I-12 25/1948.

¹⁶⁶ „A f. évi március 20-án kelt levelére idecsatoltan megküldöm másolatban a Csánky Déneshez intézett kérdőpontokat és Csánky Dénesnek a kérdőpontokra adott válaszát, amiről Titkár úr levelében is említést tesz. Ezt a választ Csánky Dénes az O. M. Szépművészeti Múzeum igazgatóságának küldötte meg, és azt a Szépművészeti Múzeum igazgatósága adta át nekem.” Jeszenszky Sándor levele Bogyay Tamáshoz, 1948. ápr 3. MNL OL XIX-I-12 91/1948; MNL OL XIX-I-12 98/1948.

¹⁶⁷ „Mivel Csánky Dénes családjával rövidesen Franciaországba szándékozik átmenni, tisztelettel javaslom, hogy a Magyar Visszaszolgáltatási Missziót az alábbiakra szíveskedjék felkérni: Tisztazza a Misszió Csánky Dénessel kiküldöttje útján a 98/1948 számú iratba foglalt két kérdést:

Összegzés

A levéltári források széles körű vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy Csánky Dénes főigazgatói, miniszteri biztosi, illetve miniszteri osztályfőnöki minőségében a magyarországi műtárgyakkal kapcsolatban tett intézkedései korántsem értékelhetők pozitívan, és személyiségének közelebbi vizsgálata, illetve életpályájának fordulatai alapján is arra következtethetünk, hogy a Hóman Bálint és Gerevich Tibor által képviselt művészetpolitikai célok következtében neki jutott pozíció szakmailag és emberileg is meghaladta a képességeit. Az önmentő *Emlékirat* levéltári iratokkal egyértelműen cáfolható állításai alapján kialakított vitatható narratíva pedig,¹⁶⁸ mely elsősorban a Szépművészeti Múzeumban őrzött kérdéses provenienciájú műtárgyak számtalan fordulatot megélt, bírósági perekkel súlyosbított restitúciós ügyeivel állhat összefüggésben, nemcsak Csánky tevékenységének objektív megítélését akadályozza, de egyértelműen hátráltatja az ezzel a tevékenységgel szorosan összefüggő s jelenleg is aktuális restitúciós ügyek¹⁶⁹ minden tekintetben megnyugtató, végleges rendezését is.

1. Csánky Dénes kinek, mikor, mit adott át? 2. Mi lett a Rajniss Ferenc 1946. március 5-i valomlásában említett műtárgyjegyzékkel? Csánky Dénes jelenlegi levélcíme: Freiburg Augustiner Museum Direction. E helyen valószínűleg lakását is meg tudják mondani. A kiküldetésnek minél előbb meg kell történnie, nehogy Csánkyék időközben elköltözzenek. Ugyanekkor a kiküldött tájékozódhatna olyan iratok sorsa felől is, amelyekről alapos okkal feltehető, hogy Csánkynál voltak, vagy vannak.” Bogay Tamás levele Jeszenszky Sándor miniszteri biztoshoz, 1948. ápr 12. MNL OL XIX-I-12 133/1948.

¹⁶⁸ „Magam is muzeológiai munkám során számos történetet hallottam a zár alá vétel körülményeiről, a szemtanúk nem említették, hogy bármilyen erőszakos cselekmény történt volna. Az érintettek tisztában voltak azzal, hogy otthonukat kényszerűen el kell hagyniuk, de legalább műtárgyaik biztonságban lesznek a Szépművészeti Múzeumban.” *Szabó László*: Egy budapesti műgyűjtemény. A Révai család Fereczy-képeiről. In: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 13. (1997–2001) Szerk. Király Erzsébet. Bp. 2002. 220.

¹⁶⁹ „17 évig kutattam ehhez a könyvhöz, és menet közben zárultak be egyre jobban a múzeumi irattárak, lettek óvatosabbak az intézményvezetők a restitúciótól való félelem miatt. Ezen a téren nem előre-, inkább visszalépést látok. Nehezebb dolgom lenne, ha ma kezdeném el a kutatást, s ezt elég visszásnak, sőt morálisan nagyon megkérdőjelezhetőnek találok. Milyen alapon kérjük vissza az oroszoktól a műkincseket, ha ennyire félünk attól, hogy tőlünk is kérni fogják, ami nem a miénk? Az elején szabadon kutathattam, aztán leesett a tantusz valakinek, hogy ennek restitúciós következményei lehetnek, és attól kezdve nem adták a kezembe az iktatókönyveket. Szerencsére a döntő részüket a szigorítás előtt még meg tudtam nézni, és akkor meg is kaptam mindent hiánytalanul.” *Jankó Judit*: Elvesztett örökség-szimbolikus visszaszerzés. Beszélgetés Molnos Péterrel. *Új Művészet* 27. (2017) 12. sz. 9.; *Molnos Péter*: Az áhitott zsákmány. Szerzeményezés a kizökent időben. *Enigma* 24. (2017) 90. sz. 153–160.

DÉNES CSÁNKY AT THE HEAD OF THE
HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM OF FINE ARTS

By Orsolya Büky

SUMMARY

The appointment of Dénes Csánky as director-in-chief of the Museum of Fine Arts is a less researched aspect of the art-political activity of Bálint Hóman. This is especially surprising since the personality and work of Csánky has recently been extensively explored by art historians. Due to their work, the professional profile of Csánky, long regarded as rather negative, started to emerge in a more favourable light. However, this more positive view is not really supported by a thorough analysis of archival material. Based on these sources, this paper aims not only to present a more nuanced picture of Dénes Csánky as director-in-chief, ministerial commissioner, and head of department, but also to highlight the long-term professional consequences of helping an incompetent person into a high position in order to put into effect a given cultural political supposition.